

KOMUNIKACIJA

Religijos įvaizdžių konstravimo principai sovietmečio Lietuvos meniniuose kino ir televizijos filmuose antireliginės propagandos kontekste: predispozijų aspektas

Modestas Grigaliūnas

Šiaulių universiteto Humanitarinis fakultetas, lektorius
Lecturer of the Faculty of Humanities, Šiauliai University
P. Višinskis str. 38, LT- 76352 Šiauliai
Tel. (8 41) 595 878, faks. (8 41) 595 809
El. paštas: modestas.gr@cr.su.lt

Straipsnyje gilinamasi į sovietmečio Lietuvos meniniuose antireliginiuose kino ir TV filmuose „Pasigailėk mūsų“ (1978 m.) ir „Devyni nuopuolio ratai“ (1984 m.) taikytus religijos įvaizdžių konstravimo principus antireliginės visuomenės indoktrinacijos kontekste ir teigiama, kad religijos (katalikybės), jos simbolių, katalikų dvasininkijos, Katalikų Bažnyčios ir pan. vaizdiniai tokiuose filmuose buvo paremti specialiu filmų siužeto, pasakojamos istorijos vystymu, jos erdvės parinkimu ir kitomis meninės išraiškos priemonėmis. Šių principų identifikavimas straipsnyje yra derinamas su teoriniais predispozicijų analizės aspektais, kurių kaip analitinės prieigos taikymas leidžia aptarti antireliginės sovietmečio propagandos suponuotus religijos vaizdinius resimbolizacijos atžvilgiu.

Pagrindiniai žodžiai: antireliginė propaganda, kolektyvinės predispozicijos, resimbolizacija, sovietmečio kinematografija, meniniai kino filmai, Lietuvos kino studija, „Pasigailėk mūsų“, „Devyni nuopuolio ratai“.

Įvadas

Religinės pasaulėžiūros naikinimo politika ir teisiniai religinio gyvenimo suvaržymai sovietmečio Lietuvoje tautos atmintyje yra įsirežę ne tik kaip realaus tikinčiųjų persekiojimo, svarstymo darbo kolektyvuose, mokyklos klasės valandėlėse ir pan. prisiminimai, bet ir kaip viešajame diskurse vyravusio besąlygiško religijos ir religinių simbolių juodinimo laikotarpis. Sovietinėje Lietuvoje viešas religijos išpažinimas,

religinių jausmų demonstravimas, apeigų atlikimas ir pan. laikytas nederančiu su ateizmo ideologija. Pavyzdžiui, G. Jatkonis (1982), siekdamas pateikti filosofinį ateizmo pagrindimą, išskiria bent kelias skirtingas rūšis. Kaip pažymi M. Ališauskienė ir I. Samuilova (2011), sovietinės santvarkos ideologų akimis, buvimas religinės bendruomenės nariu trukdė žmogui tapti visaverčiu socialistinės visuomenės, kuri sovietinės propagandos buvo regima

kaip sekuliari, besiremianti mokslo pažanga ir konkrečiai – *materialistiniu gamtos pažinimu*, nariu. Tokios visuomenės kūrimas buvo glaudžiai susijęs su žmonių *įtikinimu* religinės – t. y. *iliuzinės* – pasaulėžiūros beprasmiškumu ir jos sąsajomis su *buržuazine* valstybių (šio straipsnio atveju – tik Lietuvos) praeitimi, *išnaudotojiškomis klasėmis* ir pan. Toks įtikinimas, nežiūrint į pirmiausia kuriamas atitinkamas politines-teisines sąlygas, rėmėsi ir intensyvia *antireligine propaganda* (Streikus, 2002, 2003, 2004, 2009), kurios tikslas visą sovietinės okupacijos laikotarpį ir buvo kolektyvinėje visuomenės sąmonėje įtvirtinti atgrasius religijos įvaizdžius, taip siekiant priversti žmones patikėti religinio pasaulio pažinimo netikrumu. Turint omenyje dar iš XIX a. pabaigos ir XX a. tarpukario laikų ateinančią gilią tradicinę katalikišką lietuvių pasaulėvoką, itin įdomus yra konfliktinis antireliginės propagandos nešamo pranešimo ir šios pasaulėvokos santykis, kuris gali būti aptariamas teoriniame (kolektyvinių) *predispozicijų* – stabilių ilgalaikių mentalinių nuostatų kokio nors objekto atžvilgiu (Zaller, 1992; Alvarez and Brehm, 2002; Gaddy, 2003 ir kt.) – kontekste. Šis teorinis aspektas sufleruoja antireliginės propagandos pranešimais kuriamus negatyvius religijos įvaizdžius sieti su *resimbolizacijos* (Mažeikis, 2010) – siekio „perkrauti“ įvairius visuomenėje įsitvirtinusių bet kokių objektų vaizdinius ir sukurti jiems naujas reikšmes, vertybinius vertinimus – procesais.

Nors antireliginės propagandos Lietuvoje komunikacinių formų yra ypač daug, tiriant jas daugiausia dėmesio paprastai skiriama antireliginės propagandos proceso vyksmui, jo periodams, suintensyvėjimo ir silpnėjimo momentams, propagandos šalti-

nių inventorizacijai ir pan. – šiuo požiūriu ypač didelį darbą šioje srityje yra nuveikęs A. Streikus (pvz., 2002, 2003, 2004, 2009). Tai yra suprantama suvokiant, apie kokios apimties objektą yra kalbama – pusės amžiaus laikotarpiu sukurtą milžiniškos apimties propagandinę medžiagą. Vis dėlto šiame kontekste tokios propagandos turinys, t. y. specialios prasmės, kurias pasitelkus buvo siekiama dekonstruoti tradicinę lietuvių religinę pasaulėvoką, daugiausia yra tiesiog aprašomas ir giliau neanalizuojamas. Bet ar turi būti analizuojamas?

Taip, nes galima teigti, jog pirmiau minėtu predispozicijų požiūriu yra įdomu ir aktualu identifikuoti, kokia principinė religijos vertybių kvestionavimo metodika (nebūtinai visuotinė ir bendra; gal kiekviena propagandiniame kūrinyje unikali) buvo pasitelkiama plėtoti represyviai dialogui su tradicinėmis lietuvių katalikiškomis vertybėmis. Šiuo požiūriu ypač įdomi yra meninė sovietmečio Lietuvos kinematografija, kūrybiniu požiūriu išgyvenusi pakilimo laikotarpį, tačiau meninės saviraiškos turinį (pvz., filmų scenarijus) turėjusi derinti su oficialiosiomis režimo institucijomis, nes „sovietų tvarka brėžė griežtas žodžio laisvės ir individo raiškos ribas“ (Putinaitė, 2007, p. 182). Natūralu, kad būdami viešojo diskurso dalimi, *Lietuvos kino studijoje* ar *Lietuvos telefilme* sukurti kino filmai turėjo papildyti oficialaus ideologinio diskurso turinį, taigi ir plėtodami siužetinius religijos vaizdinius turėjo prisidėti prie religinių žiūrovo jausmų (*sentimentų*) silpninimo (pažymėtina, kad šiame straipsnyje nebus paliečiami *Ezopo kalbos* (pvz., Putinaitė, 2007) raiškos atvejai lietuviškoje kinematografijoje). *Meninės* – pabrėšime, ne *dokumentinės* ar *kronikinės* – *kinematografijos* situacija šiame kontekste yra ypač

įdomi, nes meninio siužeto konstravimas su jame integruotais oficialiosios propagandos diktuojamų taisyklių nulemtais vienokiais ar kitokiais žiūrovui perteikiamais vaizdiniais yra susijęs su specialiomis *siužeto konstravimo* ir *meninės išraiškos* priemonėmis – antireliginės propagandos aspektu ši situacija yra dar specifiskesnė dėl sovietmečiu galiojusios nuostatos, kad įtikinėjimas dėl religinės pasaulėžiūros beprasmiškumo neturi ižvesti tikinčiųjų jausmų (žr., pvz., Jermalavičius, 1977, p. 182). Pastaroji nuostata greičiausiai buvo nulemta fakto, kad Sovietų Sąjungos konstitucijoje buvo deklaratyviai garantuojama kulto laisvė. Minėtų meninių priemonių identifikavimas ir bandymas perskaityti filmuose užkoduotas ideologines reikšmes šiandien tampa iššūkiu: pavyzdžiui, G. Mažeikis rašo:

šiandien atlikti ikonologinę propagandinę lietuviškų filmų analizę yra sunkiau ne tik dėl bendro negatyvaus požiūrio į sovietinį paveldą, bet ir dėl blunkančio prasmų konteksto, kurio fone tik ir gali būti rekonstruojama aptariamų filmų ikonografija (Mažeikis, 2010, p. 277).

Aprašyta situacija yra nemažai tyrinėta pasaulyje. Apie religijos politiką ir religinių institucijų situaciją Sovietų Sąjungoje yra parengtos išsamios mokslo studijos (pvz., Altshuler, 2012; *Religious Policy...*, 2005; *The Politics of Religion...*, 1995; Anderson, 1994; ir kt.), kuriose religinio gyvenimo suvaržymai sovietmečiu yra analizuojami tiek atskirų konfesijų, tiek atskirų sąjunginių valstybių, tiek holistiniu politinių lyderių valdymo etapų požiūriu. Sovietmečio kinematografija ir jos sociopolitinis, ideologinis angažuotumas taip pat yra plačiai studijuotas (pvz., Miller, 2010; Lawton, 2007; Taylor, 2006; Gillespie, 2005; *The*

Red Screen: Politics..., 2003; Shlapentokh and Shlapentokh, 1993; ir kt.), gilinantis tiek į kultinių filmų, tiek į visos Sovietų Sąjungos kinematografijos mokyklos ypatumus. Lietuvoje šį klausimą tiek sistemishiau, tiek atskirais iliustraciniais epizodais nagrinėja, pavyzdžiui, L. Kaminskaitė-Jančorienė (2008), G. Mažeikis (2010), N. Putinaitė (2007); iš dalies prisideda ir šio straipsnio autorius (Grigaliūnas, 2012) ir kt. O štai antireliginės propagandos sovietmečio kinematografijoje klausimas yra nagrinėtas mažiau: pasauliniuose tyrimuose tai pateikiama kaip bendrosios sovietinės politiškai angažuotos kinematografijos dalis (pvz., McGregor, 2007), Lietuvoje tam savo darbuose nemažai dėmesio skiria minėtas A. Streikus – jis vienintelis šiuo požiūriu analizuoja lietuviškąją kino mediją, nes pasauliniuose tyrimuose ji daugiausia lieka inkorporuota į sovietinės kinematografijos tradiciją.

Siekiant prisidėti prie šios spragos užpildymo bei gilintis į aptartą situaciją, straipsnyje ir yra keliamas *tiksias predispozicijų terminais identifikuoti specialius religijos įvaizdžių konstravimo principus lietuviškoje antireliginėje sovietmečio kinematografijoje, siejant juos su antireliginės propagandos turiniu*. Religijos įvaizdžiai čia bus suprantami kaip specialūs *bažnyčios, tikinčiųjų, dvasininkijos, katalikybės simbolių, maldų, šv. Mišių, religinės retorikos ir pan.* vaizdavimo būdai. Straipsnio analizės objektas – du lietuviški filmai: *Pasigailėk mūsų* (1978) ir *Devyni nuopuolio ratai* (1984), pasirinkti remiantis A. Streikaus (2003) sprendimu įtraukti juos į antireliginės propagandos kūrinių sąrašą. Pasirinkti kinematografiniai darbai tiriami daugiasluoksne analize: filmai siejami su specialiu istoriniu ir sociokultūriniu kontekstu ir yra

atliekama tekstinė jų analizė. Toks tyrimo principas yra nulemtas tiek bendrųjų filmo naratyvo tyrimo nuostatų (atskleisti filmų pranešimus, suvokiant jų kalbą lemiančias istorines ir sociokultūrinės konvencijas; Hansen et al., 1998), tiek L. Kaminskaitės-Jančorienės (2008) apibrėžtais sovietmečio lietuviškosios kinematografijos analizės sprendimais – analizuoti sovietmečio filmus neatsiejamai nuo jų konteksto.

Su tokiais metodologiniais nuostatomis siejama ir viso straipsnio logika: darbo tikslo pirmiausia yra siekiama identifikuojant tiriamo atvejo *kontekstą* – antireliginės propagandos turinio esminius elementus; toliau šis kontekstas teoriniu-analitiniu požiūriu yra siejamas su predispozicijų ir resimbolicizacijos konceptais bei yra nusakoma, kaip sovietinė kino medija buvo suvokiama kaip priemonė įgyvendinti resimbolicizacijos uždavinius; galiausiai šis kontekstas yra siejamas su konkrečiais filmais ir yra aiškinamasi, kaip juose buvo įtvirtinami specialūs religijos vaizdiniai. Tyrimas yra atliekamas nagrinėjant specialius šaltinius: a) sovietmečio metodinėje ir akademinėje ateistinėje bei kino medijos funkcijas nusakančioje literatūroje įtvirtintą oficialųjį diskursą ir b) pasirinktų filmų tekstus.

Viešieji religijos įvaizdžiai sovietinėje Lietuvoje kaip antireliginės propagandos rezultatas

Šioje straipsnio dalyje kokybiniu požiūriu bus aptariamas ideologinis religijos vertinimo kontekstas sovietmečio Lietuvoje, lėmęs ir religinių vaizdinių konstravimo principus viešajame diskurse. Kaip pažymi A. Streikus, „neatskiriama 1939–1940 m. naujai aneksuotų teritorijų sovietizavimo proceso

dalys buvo ir prievartinis jų visuomenių ateizavimas“ (2002, p. 46) bei „antireliginė propaganda buvo svarbi sovietų režimo vykdyto ideologinio indoktrinavimo ir antibažnytinės politikos dalis“ (2004, p. 88), taigi galimi jos *įvaizdžiai* akademinuose, meniniuose, valdžios kontroliuojamos žiniasklaidos ir kituose diskursuose buvo nulemti tokio ideologinio bei informacinio konteksto. Kitokių, su dominuojančia ideologine pozicija susikertančių ar jai prieštaraujančių religijos įvaizdžių viešojoje erdvėje paieškos gali būti siejamos su sovietmečiui būdingo reiškimo – *Ezopo kalbos* (pvz., Putinaitė, 2007) – identifikavimu ir tyrimu, tačiau tai nėra šio straipsnio objektas.

Kaip jau minėta, Lietuvoje ypač didelį darbą antireliginės sovietmečio propagandos analizės srityje yra atlikęs istorikas A. Streikus (pvz., 2002, 2003, 2004, 2009). Jis tiria Katalikų Bažnyčios ir valdžios santykius nuo Lietuvos sovietinės okupacijos pradžios iki pat šalies išsilaisvinimo. Tačiau tokio laikotarpio istorinis tyrimas, be abejo, daugiausia yra susijęs su holistiniu tyrimo objekto vaizdinio identifikavimu, taigi su antireliginės politikos ir propagandos klasifikavimu, periodizacija, formų, politinių sprendimų, poveikio visuomenei, iš dalies ir socialinio pasipriešinimo bei kitų reiškinių analize, kitaip tariant, *antireliginės propagandos istorinio proceso* tyrimu. Šiame straipsnyje yra svarbu apibrėžti *antireliginės propagandos turinį*, t. y. pagrindinius ideologinius argumentus, kuriais remiantis buvo formuojamas negatyvus Katalikų Bažnyčios bei krikščionybės / katalikybės vertinimas visuomenėje ir organizuojamas su tuo susijęs darbas su žmonėmis, bei tai, kokius šie argumentai lėmė viešuosius religijos vaizdinius. Nors šį aspektą A. Streikus

savo darbuose taip pat rimtai paliečia, tačiau jis natūraliai yra siejamas su antireliginės propagandos *procesu ir jo raida* ir įsilieja į tiriamų duomenų gausą, t. y. autorius identifikuoja, kad, pavyzdžiui, antireliginės propagandos turinio ramsčiai iki 1964 m. buvo dvasininkų kritika už tikrą ar tariamą bendradarbiavimą su nacistinės Vokietijos režimu Lietuvoje, kunigų luomo moralinis dviveidiškumas, dvasininkų godumas pinigų ir t. t. (Streikus, 2004), tačiau toliau dėmesys krypsta į tai, *kaip, kokiomis priemonėmis ir formomis, kokiomis politinėmis-socialinėmis sąlygomis* šie turinio ramsčiai buvo eksploatuojami viešajame diskurse.

Nagrinėjant sovietmečio akademinio diskurso šaltinius antireligine tematika, pirmiausia verta atkreipti dėmesį, kad režimas ypač akcentuoja informacinio poveikio visuomenei ir formuojančios, ugdančios viešosios komunikacijos svarbą, t. y. politinių sąlygų religijos kritikai sudarymas yra tarsi savaime suprantamas, o antireliginis režimo pobūdis ir su tuo susijusios socialinės kultūrinės sąlygos – tarsi savaime užprogramuotos, nes kyla iš pamatinės (pseudomokslinės – Mažeikis, 2010) režimo filosofinės doktrinos – *marksizmo-leninizmo*. Vadinas, visuomenė, kuri gyvena tokio režimo sąlygomis, turi būti tik *įtikinta* religijos žalingumu, o tai yra susiję su specialios komunikacijos viešajame diskurse – *antireliginės propagandos* plėtote:

Vadovaudamasi lenininio požiūriu, jog **vienintelis ateistinio auklėjimo metodas yra įtikinėjimo metodas**¹, LKP (*Lietuvos komunistų partija – M.G.*) rekomendavo visoms visuomeninėms organizacijoms to-

kias šio darbo formas, kurios turėtų kuo gilesnį poveikį žmonėms (Jermalavičius, 1977, p. 200).

Taip pat įdomus yra ir strateginis tokios komunikacijos planavimo aspektas, lemiantis ne tik antireliginės tematikos išsivyravimą *viešajame diskurse* tais atvejais, kai kalbama apie žmogaus dvasinį pasaulį, bet ir totalios religijos kritikos sistemos, kuri užtikrintų visų individų ideologinę kontrolę, sukūrimo siekis:

Ideologinėje kovoje už kiekvieną žmogų vien tik masinių priemonių nepakanka. Kovoje prieš religijos įtaką, šiuo metu **viena iš svarbiausių ateistinio auklėjimo formų turi būti individualus darbas** (Jermalavičius, 1977, p. 201).

Tokios strateginės nuostatos antireliginės komunikacijos atžvilgiu lėmė jos formų gausą ir įvairovę (žr. toliau šiame skyriuje). Toliau nagrinėjant komunikacijos vietą antireliginės pasaulėžiūros įtvirtinimo Lietuvos visuomenėje procese, verta pažymėti, kad yra fiksuotina bet kurios totalitarinės ir ilgalaikės propagandos turiniui būdinga (Mažeikis, 2010) sąsaja su *edukacija, auklėjimu, ugdymu*, t. y. siekiu propaguojamos doktrinos nuostatas integruoti į visuomenės ugdymo ir įvairių lygmenų švietimo procesus. Daugelyje tokių šaltinių antireligiškumo įtvirtinimas visuomenėje nėra suprantamas tik kaip esamų *nuostatų keitimo, performavimo* procesas (t. y. tik idėjų propagavimas ar individo įtikinimas), tačiau vertinamas pirmiausia kaip *nuostatų išugdymo* procesas, užtikrinantis jų organiškumą ir natūralumą. Bet kuriuo atveju – ar nuostatos yra formuojamos, ar performuojamos – tai nevyksta savaime, o reikalauja specialių pastangų:

Auklėjimo klausimus reikia spręsti ir ateizmui, pretenduojančiam atlikti tam tikrą

¹ Čia ir visose kitose straipsnyje vartojamose literatūros ir tyrimo šaltinių citatose žodžių, sakinių ar sakinių dalių paryškiniimas – mano; reiškia jų svarbą visam straipsniui. M.G.

visuomeninį vaidmenį, daryti įtaką **žmonių pasaulėžiūrai, visuomenės kultūrai**. Juk dvasinio gyvenimo, į kurį įeina ir kultūra bei jos dalis – pasaulėžiūra, vertybės yra ne tik kuriamos, bet ir perteikiamos bei vartojamos. O **rūpintis tuo – valdymo ir auklėjimo uždaviniai** (Jatkonis, 1982, p. 70);

<...> nei iš sekuliarizacijos, nei iš mokslo, švietimo plitimo *betarpiškai* ir *savaime* nuosekli ateistinė žmogaus pozicija neatsiranda. Tai **ugdymo, formavimo, koregavimo procesas** (Jatkonis, 1982, p. 73).

Galiausiai kaip totalitarinės komunikacijos – antireliginės propagandos – organizavimo ir vykdymo rezultatas nagrinėjamoje ateistinėje literatūroje yra patosiškai pabrėžiamas religijos reikšmės visuomenėje mažėjimas:

Respublikoje sparčiai nyksta religiniai tikėjimai, daugelis gyventojų, **objektyvių bei subjektyvių veiksmų veikiami**, atsisakė religijos idėjų ir įsisavino materialistinę pasaulėžiūrą. Pasikeitė ir tikintysis žmogus. Tai **pažangaus respublikos socialinio ekonominio, politinio, kultūrinio išsivystymo, Komunistų partijos ideologinio darbo rezultatas**, turįs nemažą visuomeninę reikšmę (Jermalavičius, 1977, p. 3).

Šioje citatoje minimi *objektyvūs ir subjektyvūs veiksniai* yra išskleidžiami antroje citatos dalyje: prie objektyvių veiksmų, lėmusių „religinių idėjų atsisakymą“, greičiausiai galima priskirti *pažangų respublikos socialinį-ekonominį, politinį, kultūrinį išsivystymą*, o prie subjektyvių veiksmų – *Komunistų partijos ideologinį darbą* arba, kitais žodžiais tariant, antireliginę propagandą, antireliginį įtikinėjimą.

A. Streikus (2002, 2003, 2004, 2009) vardija svarbiausias antireliginės propagandos formas, plėtotas Lietuvoje: *spausdintas žodis* (straipsniai ir feljetonai spaudoje, knygos ir pan.), *viešos paskaitos*, *vieši ekskuzinių pasisakymai prieš religiją*,

atraktyvūs renginiai (pvz., mokslo populiarinimo vakarai „Stebuklai be stebuklų“), *antireliginis auklėjimas mokyklose ir kt. ugdymo įstaigose, meno kūriniai, kinas, radijas ir televizija, vaizdinė agitacija, muziejų ekspozicijos* ir t. t. – tačiau, pavyzdžiui, J. Jermalavičius (1977) kaip ateizmo sklaidos ideologas jų išvardija dar daugiau, pabrėždamas ne tik pagrindines formas, bet ir įvairius jų variantus. Per šias komunikacines, ritualines, ugdomasias, menines ir kt. antireliginių idėjų sklaidos veiklas specialūs religijos suvokimo vaizdiniai buvo plėtojami dviem pagrindinėmis kryptimis (Streikus, 2003): a) religijos ir teologijos kaip specialios iracionalios pasaulėžiūros *mokslinio nepagrįstumo* ir b) Bažnyčios kaip religinės institucijos bei dvasininkijos kaip organizacinių jos narių politinio, socialinio, istorinio ir kt. *kompromitavimo* (antireliginės sovietinės propagandos žargonu vadinto „demaskavimu“) visuomenės akyse. Pirmoji kryptis buvo suvokiama bendriau ir sieta su *ateizmo ideologijos* (moksliniu) pagrindimu (šiam straipsnyje tokio pagrindimo analizės šaltiniai yra: Aničas, 1979; Jatkonis, 1982; Jermalavičius, 1977) ir populiarinimu, o antroji kryptis reiškėsi kaip konkreiti praktinė veikla: kasdienis Bažnyčios kaip visuomenėje veikiančios organizacijos / institucijos veiklos juodinimas. Visuomenės pasitikėjimo Bažnyčia pakirtimas turėjo lemti jos autoriteto kritinį mažėjimą, religijos praktikų organizavimo ir priežiūros teisių praradimą – anot A. Streikaus (2009, p. 111), toks valdžios santykis su Bažnyčia nebuvo naujas, ir buvo grindžiamas „ankstesne sovietų režimo patirtimi paremta antireliginės politikos veiksmų programa“. Natūralu laikyti, kad pirmoji antireliginės propagandos kryptis buvo

sudėtingiau įvykdoma, nes turėjo remtis tiek akademinio diskursu (kurį sukurti remiantis ideologiškai angažuotu valstybės prižiūriniu (Lietuvos) mokslininkų-humanitarų darbu vis dėlto nebuvo sunku), tiek šio diskurso tiesų perteikimu visuomenei. Šioje situacijoje, beje, išryškėjo būtent sovietinei propagandai būdingas *moksliskumas* (Mažeikis, 2010), t. y. ideologinių ir propagandinių nuostatų grindimas mokslo

atradimais, bendrąja visuomenės pažanga ir marksizmo-leninizmo doktrinos dogmomis. Bažnyčios kompromitavimą galima sieti su visuomenei aiškesne veikla, kuria buvo lengviau atkreipti žmonių dėmesį, ypač turint omenyje tai, kad „tarpukario nepriklausomos Lietuvos valstybės visuomenė buvo ne tik homogeniška konfesiniu atžvilgiu, bet ir mažai paveikta sekuliarizacijos“ (Streikus, 2002, p. 41),

1 lentelė. Idėjinis (Katalikų) Bažnyčios, jos dvasininkų ir religinės pasaulėžiūros kritikos turinys ateizmo propagavimo tekstuose.

Kritikos objektas	Ateistinių grindžiamųjų-principinių ir veiklos nuostatų turinys
Bažnyčia kaip institucija	<ul style="list-style-type: none"> • Bažnyčia yra religinė organizacija, kurios vaidmuo visuomenės gyvenime susijęs su visuomeninės santvarkos pobūdžiu. Buržuazinėje visuomenėje bažnyčia atlieka ne tik religinę, bet ir daugelį socialinių politinių funkcijų. Būdamą klerikalizmo centru, <i>bažnyčia kapitalizmo sąlygomis užtikrina religijos sujungimą su politika</i>, panaudojant ją buržuazijos klasiniams interesams (Jermalavičius, 1977, p. 91). • Visose antagonistinėse socialinėse sistemose religinės organizacijos (bažnyčios) buvo glaudžiai susijusios su viešpataujančiomis klasėmis, vykdė svarbias politines, teises ir ideologines funkcijas, grynė esančius išnaudotojiškus santykius. Gi viešpataujančioms išnaudotojiškoms klasėms niekada neužteko vien prievartos priemonių išnaudojamųjų pasipriešinimui slopinti, todėl tam tikslui visada buvo ir tebėra plačiai naudojama religija ir bažnyčia (Aničas, 1979, p. 6). • Kapitalistinėje santvarkoje bažnytinė organizacija buvo stambiu žemvaldžiu ir akcijų savininku. <...> Buržuazijos ir bažnyčios interesai susiformavo bendru ekonominiu pagrindu. <...> Bažnyčia, nebūdamą atskirtą nuo valstybės, vykdė svarbius politinius uždavinius buržuazijos interesų naudai (Jermalavičius, 1977, p. 92–93). • Klerikalizmas – tai politinė kryptis, siekianti bažnyčios ir dvasininkijos viešpatavimo politiniame, socialiniame, kultūriniame visuomenės gyvenime. <...> Klerikalizmas būdingas visoms antagonistinėms visuomenės religinėms-bažnytinėms organizacijoms, ypač katalikų bažnyčiai. Svarbiausia priemonė, garantuojanti glaudų katalikų bažnyčios ir buržuazinės valstybės ryšį, bažnyčios įtaką visuomenėje, yra speciali sutartis tarp Vatikano ir kai kurių buržuazinių kraštų vyriausybių, vadinama konkordatu (Jatkonis, 1982, p. 18). • Bažnyčios antiliaudinio politinio vaidmens demaskavimas liko aktualus ir išvystyto socializmo visuomenėje. <...> Šioje propagandoje skirtinos dvi kryptys: bažnyčios antiliaudinės veiklos istorinėje praeityje demaskavimas ir klerikalų tarnybos tarptautinio imperializmo antikomunistinei reakcijai išaiškinimas (Jermalavičius, 1977, p. 189).

1 lentelės tęsinys

Kritikos objektas	<i>Ateistinių grindžiamųjų principinių ir veiklos nuostatų turinys</i>
Religija apskritai	Religijos pagrindą – idėją apie pasaulio antgamtinį sutvėrimą – galima įveikti, tik įsivainus mokslinį požiūrį į gamtą bei visuomenę , o tokį uždavinį gali išspręsti antireliginė propaganda ir mokslinis švietimas kartu (Jermalavičius, 1977, p. 180). Vėlesniais metais, išvystyto socializmo sąlygomis, antireliginės propagandos turinys dar labiau praturtėjo. Tarybinio mokslo laimėjimai davė naują pradžią religijos antimoksliniam pobūdžiui parodyti, mokslinei religijos kritikai giliau argumentuoti (Jermalavičius, 1977, p. 186).
Dvasininkija: kunigai, Bažnyčios vyresnybė, vienuoliai ir t. t.	<...> dvasininkijos veiklos ir antiliaudinės esmės ir bažnyčios reakcinio klasinio vaidmens demaskavimas tarnavo ateistiniam darbo žmonių auklėjimui. LKP(b) CK plename 1948 m. lapkričio mėn. pabrėžta: „Reikia vesti darbą, demaskuojantį antiliaudinę reakcinę katalikų dvasiškijos veiklą , parodyti, kad ji yra amžinas lietuvių tautos priešas, kad reakcinė katalikų dvasiškija tarnavo Rusijos carizmui, vokiečių ir lenkų imperializmui, vokiškiesiems fašistiniams okupantams Tėvynės karo metu ir šiuo metu tarnauja buržuaziniams nacionalistams – pikčiausiems lietuvių tautos priešams. Dirbant šį darbą, reikia vengti tikinčiųjų jausmų įžeidimo (Jermalavičius, 1977, p. 182).

taigi iš to meto atėjusi ypač religinga XX a. antros pusės Lietuvos visuomenės dalis buvo jautri „skandalingai“ informacijai apie Katalikų Bažnyčią. Bendrasis žmonių religingumas ir religinė pasaulėžiūra turėjo nykti kartu su moksline visuomenės pažanga, išsimokslinimu, švietimu, o Bažnyčios įtaką visuomenei reikėjo suvaldyti, apriboti, kontroliuoti, pirmiausia – atskirti nuo valstybės ir mokyklos (Aničas, 1979), nes „buržuazinėje visuomenėje bažnyčia atlieka ne tik religinę, bet ir daugelį socialinių politinių funkcijų“ (Jermalavičius, 1977, p. 91) ir visais laikais „religinės organizacijos (bažnyčios) buvo glaudžiai susijusios su viešpataujančiomis klasėmis, vykdė svarbias politines, teises ir ideologines funkcijas, grynė esančius išnaudotojiškus santykius“ (Aničas, 1979, p. 6; daugiau tokio tipo ateistinės sovietmečio retorikos pateikiama 1 lentelėje). Analizuodamas Katalikų Bažnyčios kompromitavimo strategiją, A. Streikus rašo:

Panaudojant režimo visiškai kontroliuojamą žiniasklaidą ir kitas viešojo diskurso formavimo priemones, buvo kuriamas ypač atstumiantis kunigo tipažas, kuriame dažniausiai akcentuoti tokie bruožai kaip politinis priešiškus, materialinis interesas, veidmainiškus. Kita vertus, sovietinė antireliginė propaganda siekė visuomenės sąmonėje išlaikyti pasenusį Bažnyčios, kaip išimtinai klerikalinės institucijos, įvaizdį, pabrėžti didžiulį atotrūkį tarp dvasininkų ir paprastų tikinčiųjų, blokuodama Bažnyčios, kaip gyvos tikinčiųjų bendruomenės sampratą. <...> Bažnyčios aktyvas paprastai sietas su senyvo amžiaus moterimis arba davatkomis (Streikus, 2009, p. 118).

Pirmoje lentelėje yra pateikiami straipsnyje analizuotos ateistinės literatūros (Aničas, 1979; Jatkonis; 1982, Jermalavičius, 1977) plėtojami argumentai prieš (Katalikų) Bažnyčią, jos dvasininkiją ir religinę pasaulėžiūrą apskritai, kuriuos redukavus iki principinių-struktūrinių įvaizdžių, suformuoti galimi šių objektų vaizdiniai (pateikiami 2 lentelėje; toliau šie vaizdiniai

2 lentelė. *Struktūriniai (Katalikų) Bažnyčios, jos dvasininkijos ir religinės pasaulėžiūros vaizdiniai*

<i>Katalikų Bažnyčia</i>	Bažnyčios sąjunga su politika; buržuazija, kapitalizmas; socialinė, politinė, teisinė, ideologinė įtaka; viešpataujančios klasės vs išnaudojamosios klasės; socialinio pasipriešinimo slopinimas; žemvaldystė, turtas; ekonominė sąjunga su buržuazija, buržuazijos interesų saugojimas; viešpatavimas; antiliaudinė veikla; istorija, praeitis
<i>Katalikų dvasininkija</i>	Priešas; sąjunga su Rusijos carizmu, vokiečių, lenkų imperializmu, nacistine Vokietija, nacionalistais, buržuazija; politiškai priešiška; trokštanti pinigų; morališkai supuvusi, dviveidė; jų rėmėjai – davatkos
<i>Katalikybė / krikščionybė / religija apskritai</i>	Priešinga moksliskumui; iliuzionistinis pažinimas; priespaudos ir vergovės pasekmė; liaudies tamsumas, švietimo stoka; išnyks skleidžiant tarybinio mokslo laimėjimus

straipsnyje bus pasitelkiami tiriamų kino filmų analizei). Apibendrinant tai galima teigti, jog svarbiausi idėjiniai argumentai prieš (Katalikų) Bažnyčią, užfiksuoti analizuotuose šaltiniuose, yra susiję su nuostata, kad Bažnyčia glaudžiai sieja savo religinę veiklą su valstybės valdymo politine veikla ir kad toks funkcijų sujungimas yra paremtas kapitalistiniais ekonominiais santykiais, su jais susijusiais gamybos būdais bei socialine-klasine visuomenės priešprieša (tipiška marksistinė retorika), o tokį Bažnyčios veiklos pobūdį lemia Vatikano politika, taigi tai nėra atsitiktiniai pavyzdžiai, o nuosekliai veikianti sistema. Pati Bažnyčia valdo didelį materialinį turtą ir jai tiesiog yra būdinga siekti socialinės, politinės, idėjinės, teisinės įtakos valstybėje. Tokios Bažnyčiai būdingos veiklos savybės buvo ypač išryškėjusios buržuaziniais laikais, todėl būtina nuolatinė tokių patirčių analizė ir viešinimas. Katalikų dvasininkija, kontroliuojama socializmo kūrimo laikotarpiu, praecityje aktyviai reiškėsi kaip carinės Rusijos, (nacistinės) Vokietijos, Lenkijos režimų, lietuvių buržuazijos sąjungininkai, o jiems būdingos tamsiausios žmogiškosios

ydos – moralinis supuvimas, deiveidiškumas ir pinigų troškimas. Galiausiai religinė pasaulėžiūra yra suprantama kaip iliuzinė, tačiau numatoma, kad ją nesunkiai įveiks mokslinė visuomenės pažanga, tačiau tam yra reikalingas ir aiškinamasis, auklėjamasis visuomeninis darbas (Aničas, 1979; Jatkonis, 1982; Jermalavičius, 1977).

Išskyrus tokius bendruosius religijos, (Katalikų) Bažnyčios ir jos dvasininkijos įvaizdžius sovietmečio antireliginėje propagandoje, jais toliau bus remiamasi analizuojant straipsnyje tiriamus filmus.

Kolektyvinių įvaizdžių formavimas kaip darbas su visuomenės predispozicijomis²

Antroje lentelėje išgryninti asociatyvūs religijos bei jos institutų vertinimo vaizdiniai teoriniu požiūriu yra sietini su *kolektyvinėmis* visuomenės *predispozicijomis* religijos atžvilgiu, t. y. būtent predispozicijų konceptas gali būti laikomas analitine prieiga,

² Išsamiai darbą su predispozicijomis siekiant formuoti vienokius ar kitokius kolektyvinius įvaizdžius autorius aptarė savanoriškos veiklos populiarinimo Lietuvoje 2011 m. aspektu (Grigaliūnas, 2012).

kuri padeda analizuoti propagandinėmis kampanijomis diegiamų kolektyvinių (anti-religinių) vertybių įsitvirtinimo visuomenės sąmonėje kelią.

Atsižvelgiant į tai, kad visi visuomenės nariai turi pačias įvairiausias nuomones, interesus ir patirtis vienais ar kitais klausimais (šio straipsnio atveju – religinių įsitikinimų ar ateistinės pasaulėžiūros aspektais), visuotinis šių klausimų priėmimas ar atmetimas gali labai skirtis (Zaller, 1992). Zalleras tai sieja su *individualiomis predispozicijomis* apibrėžiant jas kaip *tėstines kognityvines struktūras, lemiančias individo pasirinkimus kasdienėse situacijose* (Alvarez, Brehm, 2002) arba kaip *fundamentalius individo įsitikinimų konstravimo blokus* (Gaddy, 2003) ir teigia, kad jos priklauso nuo daugybės aspektų: gyvenimiškų asmens patirčių, socializacijos, pajamų, uždarbio būdų, religinių (apie religinio tipo pažiūras diskutuoja Gaddy, 2003), politinių ir kt. pažiūrų, socialinių ekonominių pozicijų, asmenybinių veiksnių ir kt. Predispozicijos beveik nėra veikiamos informacinių srautų, nes jos yra ilgalaikis konstruktas; jos tik lemia tai, kiek individas priims ar atmes gaunamą informaciją, t. y. tarpininkauja tarp informacijos ir jos priėmimo / atmetimo situacijų (Zaller, 1992; Starr, McCormick, 2001). Tačiau pažymėtina, kad predispozicijos, susijusios su tam tikru objektu, daro įtaką *nuostatoms* ir kitoms mažiau stabilioms mentalinėms būsenoms; atitinkamai *nuostatos* keičia *intencijas* ir galiausiai *intencijos* lemia individų *elgesį* (Gaddy, 2003), todėl informaciniai srautai, kuriems predispozicijos yra mažiau paveikios, gali veikti minėtas mažiau stabilias mentalines būsenas. Komentuojant tokias teorines nuostatas *funkcionalistinės teorijos* požiūriu (Perloff, 2010) galima teigti, kad tam tikros

informacijos (pvz., religijos / religinių institucijų kritikos) atmetimas ar priėmimas priklauso ne tik nuo jos turinio, bet ir nuo to, kaip individas *yra linkęs* (arba kaip *jo polinkiai yra nulemti jo patirčių*) apskritai reaguoti į tokį turinį. Funkcionalistinė teorija nurodo, kad žinutės, kurių įtikinėjamas turinys atitinka esamomis nuostatomis grindžiamą individo elgesį, bus efektyvesnės nei žinutės, kurių turinys neatitinka tokio elgesio. Kuo labiau įtikinėjamoji žinutė atitinka individui svarbius poreikius, tuo didesnė yra jos įtaka (Perloff, 2010).

Prisimenant tai, kad antireliginė visuomenės indoktrinacija okupuotoje Lietuvoje prasidėjo iš karto po Antrojo pasaulinio karo baigties, pirmosios lietuvių kartos, susidūrusios su sovietiniu religijos suvaržymu, buvo atėjusios iš tarpukario ir net XIX a. pabaigos laikų, kurie, A. Streikaus (2002) teigimu, buvo visuotinio Katalikų Bažnyčios pripažinimo laikotarpis. Taigi antireliginės propagandos turinys ypač disonavo su katalikiškąja lietuvių pasaulėžiūra; šį disonansą, neabejotina, dar labiau išryškino vykdytos *tremtys* į Sibirą ir su jomis susijusi kolektyvinė tautos tragedija ir trauma. Todėl iš dalies galima teigti, kad pirmosios ateizmo indoktrinaciją patyrusios kartos propagandistams galėjo būti prarastos: joms paveikti neužteko paprasto informacinio poveikio ir politinių suvaržymų religijos srityje komplekso, nes jam religinga tauta predispozicijų požiūriu liko abejinga; kaip išeitis čia galėjo būti panaudotas visuotinis teroras (Putinaitė, 2007), apvalęs tautos sąmonę nuo sociokultūrinių patirčių ir įpročių, galėjęs efektyviau naikinti katalikišką tautos identitetą. Vėliau, kai antireliginės propagandos subjektu tapo pokarinė mokyklą lankęs mokinys,

buvo laikoma, kad visuomenė yra atvira ateizmo idėjoms. Tyrinėjant šaltinius galima teigti, kad būtent predispozicijų aspektą mini G. Jatkonis, kalbėdamas apie visuomenės galimybes perimti ateistines idėjas:

Apskritai visuomeninė psichologija yra arba palanki, arba nepalanki perimti kokias nors teorijas (tarkim, ateistinei teorijai). Kai kalbama apie socialistinę visuomeninę psichologiją, paprastai teigiama, kad ji yra iš esmės palanki ateizmo propagandai. **Tačiau palankumas ar nepalankumas visada yra konkretus. Todėl ir propaguojant ateizmą, galima susidurti su įvairiomis pažiūromis, nuostatomis konkrečiais ateizmo ir religijos klausimais** (Jatkonis, 1982, p. 75).

Alvarezas ir Brehmas (2002) teigia, kad predispozicijos turi tam tikras savo formas, pavyzdžiui, *esmines vertybes* (angl. *core values*) arba tiesiog *vertybes* (angl. *values* – pvz., Starr, McCormick, 2001), kurios yra giliai išišaknijusios, bendrai besidalijamos ir lemiančios ilgalaikius įsitikinimus (pvz., lygybė, tvarka, laisvė, sveikata, saugumas, gerovė, augimas ir t. t.). *Vertybės* apskritai yra predispozicijų indikatoriai, nusakantys informacijos priėmimo / atmetimo galimybes (Zaller, 1992). Viena iš predispozicijų formų yra *afektyvieji sprendimai* (angl. *affective judgments* – Alvarez, Brehm, 2002) – specialios emocinės nuostatos, lemiančios elgesį, pavyzdžiui, rasistinį. Galiausiai išskiriamas ir *tikėtinumas*, kaip viena iš predispozicijų formų (angl. *expectations* – Alvarez, Brehm, 2002), nusakančių specialias ateities elgesio formas, nulemtas predispozicijų (pvz., Lietuvos konservatorių elektorato ilgalaikė ištikimybė, siejama su patriotinėmis, rusofobinėmis, egzilio ir kt. patirtimis bei nuostatomis). Starras ir McCormickas (2001) aptaria

panašias predispozicijų formas, tačiau akcentuoja ir *nuostatas* (angl. *attitudes*) bei *preferencijas* (angl. *preferences*): nuostatos yra sukuriamos per ilgesnį laiką ir nusako „iš anksto parengtą“ (angl. *ready-made*) individo atsakymą į tam tikras situacijas, o preferencijos yra specialių individo pasirinkimų priimti / atmesti tokias situacijas tendencijos. Panašaus formų išskyrimo būdo laikosi ir Downsas bei Stea (2005).

Antra vertus, negalima teigti, kad kryptinga informacija nedaro įtakos individų sprendimams ir pasirinkimams tik dėl to, kad šie pasirinkimai jau yra iš anksto nulemti predispozicijų. Nemažiau svarbus vaidmuo tenka ir informacijos turiniui, tačiau tas turinys turi atitikti predispozicijomis įtvirtintus realybės suvokimo būdus – neutralizuoti baimes, patvirtinti įsitikinimus ar pan. Kaip vaizdžiai nurodo J. Zalleras (1992, p. 6), „kiekviena *nuomonė* yra *informacijos* ir *predispozicijų* santuoka (kursyvas citatoje mano – M. G.): informacija formuoja tam tikro objekto mentalinį įvaizdį, o predispozicijos lemia jo galutinį vertinimą.“ Šie vertinimai, J. Zallero nuomone, sukuria visų mus supančių reiškinių, procesų ir dalykų stereotipus, kuriais vadovaudamiesi mes galime vertinti situacijas *a priori*.

Galiausiai turi būti nurodyta, kad pirmiau analizuoti predispozicijų teoriniai aspektai straipsnyje aktualūs kaip *kolektyvinę sąmonę*³ konstruojančios kognityvinės struktū-

³ *Kolektyvinė sąmonė* šiuo atveju nėra siejama nei su E. Durkheimo, nei su K. G. Jungo panašiais konceptais (turimi omenyje E. Durkheimo *kolektyvinės sąmonės*, reprezentuojančios visuomenės jausmus ir sentimentus, kurie yra glaudžiai susiję su svarbiausiomis visuomeninėmis vertybėmis, ir K. G. Jungo *kolektyvinės sąmonės*, nurodančios iš tam tikrų archetipų sudarytą sąmonės dėmenį, konceptai), o suprantama tiesiog kaip *beįdrosios* visuomenės patirčių, kultūros sistemų, istorijos, socialinės sanklodos ir t. t. *sistemos*, *kolektyviniai* šių sistemų *įvaizdžiai*.

ros, kurios nusako ne tik atskiro individo, bet ir apskritai visos visuomenės nuostatas (šiuo atveju) religijos (katalikybės) atžvilgiu. Individualios predispozicijos yra lemiamos ne tik bendrų istorinių patirčių ar socialinių sąlygų, kurios gali būti panašios ne vienam asmeniui, tačiau ir specialaus individuacijos kelio, konkrečios asmens gyvenimo istorijos. Kalbant apie komunikacinį poveikį masių nuomonei, svarbiau, kokie kolektyviniai vaizdiniai apie komunikuojamą objektą galioja tuo metu kolektyvinėje sąmonėje, t. y. kaip atskiros socialinės grupės ar visa visuomenė suvokia šį objektą. Specialūs kolektyviniai suvokimo būdai lemia ir bendrą nacionalinę kultūros specifiką bei nusako tam tikrų tautos bendrųjų įpročių, nuomonių ir nuostatų preferencijas, nuo kurių priklauso ir specialūs tos tautos elgesio būdai⁴.

Į darbą su kolektyvinėmis visuomenės vertybėmis vykdant *socialinės inžinerijos* (iš K. R. Popperio darbų (1944–1945 [1992 leidimas]; 1945 [1998 leidimas]) kylantis terminas, sietinas su planingu visuomenės nuostatų vienu ar kitu klausimu perkonstravimu) *programas* dėmesį atkreipia ir A. Podgóreckis (1996). Jis teigia, kad visuomenės, į kurią yra orientuotos konkrečios socialinės inžinerijos programos, vertybės tose programose gali būti panaudojamos trejopai: a) *kaip duomenys*, atskleidžiantys žmonių nuostatas, nuomones ir tikėjimus ir padedantys įvertinti socialinės inžinerijos veiksmus bei nuspėti galimas tikslinių grupių reakcijas; b) *kaip instrukcijos, ribos ir orientyrai* socialinės inžinerijos intervencijoms; c) *kaip atskaitos taškas* vertinant gerą ir blogą elgesį. Todėl vertybės yra panaudotinos kaip

⁴ Tokios preferencijos bendroju požiūriu yra tarpkultūrinės komunikacijos mokslų objektas.

pagalbinis instrumentas kurti, įgyvendinti ir įvertinti socialinės inžinerijos veiksmus (Podgórecki, 1996; Kenedy, 2009).

Antireliginės propagandos kūrėjai predispozicijų ir kolektyvinių vertybių požiūriu turėjo pasitelkti specialias strategijas, padedančias plėtoti sėkmingą ateistinę indoktrinaciją. Kaip parodyta pirmoje straipsnio dalyje, su katalikybe buvo asocijuojamos specialios vertybės (socialistinio režimo požiūriu – antivertybės). Analizuotuose šaltiniuose kaip tokių antivertybių įtikinamumo prielaida buvo pateikiama *speciali istorijos interpretacija*, veikusi kaip *aiškinimas, nušvietimas*, kodėl religinės lietuvių tautos patirtys, kurioms dalis visuomenės buvo jautri, yra blogos – *išnaudotojiškų visuomeninių santykių* – patirtys:

Kaip ir visame kapitalistiniame pasaulyje, taip ir buržuazinėje Lietuvoje religijos socialinės šaknys buvo įaugusios į kapitalistinius ekonominius santykius. Ekonominiai santykiai, pagrįsti private gamybos priemonių nuosavybe, **apėmė konkurenciją, anarchiją, krizes ir kitus stichinius reiškinius. Nedarbas, nuskurdimas, elgetavimas, badas – tai objektyvių ekonominių santykių sukeltos socialinės pasekmės, kurių dvasiniu papildymu ir galėjo būti religija** (Jermalavičius, 1977, p. 9);

Kęsdami skurdą ir vargą, darbo žmonės dvasinės paguodos ieškojo religijoje (Jermalavičius, 1977, p. 11).

Religinių sentimentų susiejimas su skurdu, nelaimėmis, priespauda, badu, nedarbu ir t. t. gali būti suvokiamas kaip darbas su kolektyvinėmis tautos vertybėmis ir šių vertybių kvestionavimas bei naujų (anti)vertybių diegimas. Tendencinga tarpukario Lietuvos istorijos interpretacija akcentavo Bažnyčios įsitraukimą į demokratines žmonių teises varžantį režimą, siekė bet kokiems šviesiems su religija susijusiems prisimi-

nimams (pasąmoniniams vertinimams) suteikti neigiamą potekstę ir priežastis:

Buržuazinę diktatūrą Lietuvoje vykdė stambiojo kapitalo interesams atstovaujanti demokratijos partija. Nors krikščionių demokratų partija laikėsi buržuazinio demokratinio režimo, tačiau, slopindama darbo žmonių klasinę kovą, **ji nevengė smurto ir demokratiškos laisvių varžymo** (Jermalavičius, 1977, p. 12);

Stichinis socialinio proceso pobūdis, klasinė spauda, konkurencija bei anarchija ir kiti dėsningi kapitalizmo reiškiniai sukeldavo **neigiamus žmonių išgyvenimus – baimę, bejėgiškumą, vienatvę, užguitumą, prisilėgtumą. Šios nuotaikos krašte sudarė palankias sąlygas religijai plisti** (Jermalavičius, 1977, p. 14).

Tokia situacija, kai naujos visuomenės įtikinėjimo programos, propaguojančios, diegiančios vienokias ar kitokias naujas vertybes (šio straipsnio atveju – *ateistines idėjas*), susitinka su joms esmingai prieštaraujančiomis egzistuojančiomis visuomenės vertybėmis, propagandos požiūriu yra sietina su *sociokultūrine simbolizacija ir resimbolizacija* (Mažeikis, 2010). *Simbolizacija* čia yra suprantama kaip visuomenės projektuojami sentimentai, viltys, tikėjimai, įsivaizdavimai, patirtys, lūkesčiai kokio nors objekto (religinės pasaulėžiūros) atžvilgiu. O *resimbolizacija* yra siejama su šių iracionalių įsivaizdavimų „perkrovimu“, t. y. įtikinėjimo bei politinių ir teisinių sąlygų sudarymo priemonėmis kuriami nauji kolektyviniai to objekto įsivaizdavimai. Resimbolizacija paprastai žymi naujų, senosioms vertybėms prieštaringų įsivaizdavimų projektavimą; mažiau radikali jos forma gali būti vadinama *pakartotine simbolizacija* (Mažeikis, 2010) – tai esamų įsivaizdavimų koregavimas ar jų stiprinimas / silpninimas. Tiek (pakartotinė) simbolizacija, tiek

resimbolizacija yra vykdoma visuotinai, daugiausia dėmesio skiriama edukaciniams programoms, muziejams, bibliotekoms, žiniasklaidos pranešimams, kino filmams, muzikai ir t. t. Minėtųjų antireliginių vertybių diegimas sovietmečio Lietuvos visuomenėje predispozicijų požiūriu kaip tik ir gali būti komentuojamas (pakartotinės) simbolizacijos ir resimbolizacijos terminais.

Sovietmečio kinematografija kaip propagandos, ugdymo ir resimbolizacijos priemonė

Nors analizuoti šaltiniai (Vėsus, 1961; Юрнев, 1986; iš dalies – Tidikienė, 1989) tradiciškai pabrėžia Rusijos svarbą pasaulinėje kino istorijoje ir tai, jog kinas Rusijoje buvo žinomas ir XIX a. pabaigoje, tikroji jo svarba, anot jų, išryškėjo tik tada, kai kino filmai buvo pradėti naudoti politiniam (revoliuciniam) visuomenės auklėjimui, t. y. po to, kai kiną pastebėjo V. I. Leninas ir akcentavo jo svarbą ne visuomenės linkminimui, o politiniam informavimui:

Jis [V. I. Leninas – M. G.] išsakė mintį, kad „kol kinas priklauso nedoriams spekuliantams, jis [kinas – M. G.] atneša daugiau pykčio nei naudos <...>“ ir „<...> kai masės užvaldys kiną ir kai jis priklausys tikriesiems socialistinės kultūros veikėjams, kinas taps viena iš daugiausiai galinčių masinės apšvietos priemonių“ (Юрнев, 1986, p. 15).

Su tuo siejamas ir 1919 m. rugpjūčio 27 d. Lenino dekretas dėl kinematografijos nacionalizavimo, kuris

pirmiausia suteikė kinematografijai valstybines organizacijos formas. Tai tapo naujosios kino padėties išraiška, jo užduoties prisidėti prie revoliucijos pergalės ir socializmo statybos visuomenėje supratimu (Юрнев, 1986, p. 25).

Tokiu originaliu būdu sovietmečio šaltiniuose yra nurašoma bet kokia kino istorija iki bolševikų atėjimo į valdžią; siejant su tuo kinas yra pavadinamas „menu, gimusiu Spalį“ (suprask – *atėjusiu kartu su bolševikine revoliucija ir prisidedančiu prie jos sėkmės*; Юрнев, 1986, p. 24), o V. Leninas visuotinai laikomas politiniu lyderiu, išvelgusiu kino galimybes informuoti mases politinėmis temomis ir ugdyti jas revoliucine (socialistine) dvasia:

Rūpindamasis ateities žmogaus, laisvo ir sąmoningo Žemės piliečio, auklėjimu, V. I. Leninas ypač didelę reikšmę suteikė kino menui, pačiam svarbiausiajam iš visų

menų. Mūsų šalyje užduotis įvaldyti kinematografą kaip šviečiamąją jėgą iš esmės yra įvykdyta (Юрнев, 1986, p. 23).

Nuo to laiko sparnai išauginti ir garsiajai V. Lenino frazei *iš visų menų svarbiausias mums yra kinas*, be kurios įvairiausių formų neapsieinama kone visuose šaltiniuose apie tarybinę kinematografiją. Propagandos požiūriu šie bolševikinės istorijos aspektai yra svarbūs todėl, kad kartu su politinėmis deklaracijomis sovietinis kinas buvo pradėtas tiesiogiai sieti su *visuomenės auklėjimu, ugdymu, švietimu, politiniu informavimu, nuomonės formavimu, Tarybų Sąjungos*

3 lentelė. Ugdomoji sovietmečio kinematografijos samprata metodiniuose informaciniuose šaltiniuose

<p><i>Masinių informavimo priemonių (kino, televizijos) reikšmė propagandoje ir visuomenės ugdymo procesuose</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • TSKP XXVII suvažiavimas pabrėžė didėjantį masinės informacijos ir propagandos priemonių vaidmenį formuojant socialistinę sąmonę, harmoningai auklėjant tarybinius žmones (Tidikienė, 1989, p. 3). • Piliečio ugdymas apima idėjinio-politinio, dorovinio-darbinio, internacionalinio ir darbinio auklėjimo uždavinių kompleksą. Spręsti tuos uždavinius daug gali padėti kryptingas kino ir televizijos galimybių panaudojimas. Juk tarybinio kino meno ir televizijos kūrinių kryptingumas, tikslai ir turinys atspindi pačias aktualiausias jaunosios kartos piliečio ugdymo idėjas: ugdyti Tėvynės, liaudies interesų gynėją ir darbininką, patriotą, turintį savo pasaulėžiūrą ir aktyvią gyvenimo poziciją (Tidikienė, 1989, p. 29).
<p><i>Sovietmečio kinematografijos turinys ir forma visuomenės ugdymo požiūriu</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Tarybinės kinematografijos tikslai ir uždaviniai – visai kitoki negu buržuazinės. Tarybinė kinematografija propaguoja kilnias, humaniškas idėjas. Ji auklėja žiūrovą internacionalizmo, kolektyviškumo, tarybinio patriotizmo dvasia. Pagrindinis veikėjas – paprastas žmogus, liaudis. Dėmesio centre – jos kovos už šviesesnį rytojų, jos pasaulį pertvarkančioji veikla, jos siekiai ir troškimai. Eidama šiuo keliu, tarybinė kinematografija iškopė į neregėtas aukštumas, įnešė į pasaulinio kino meno lobyną neįkainojamą indėlį (Vėsulys, 1961, p. 25–26). • Geriausi ekrano kūriniai tuo vertingi, kad jų dorovinis ir estetinis poveikis pasiekia aukščiausio pedagogikos meno aukštumą – be autoritarinių pamokymų, protingai, iš esmės jie supažindina su gėrio ir grožio pasauliu, veikdami žiūrovo sąmonę ir jausmus (Tidikienė, 1989, p. 39).
<p><i>Institucinė sovietmečio kinematografijos priežiūra</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Čia lemiamą vaidmenį [<i>diegiant socialistinio realizmo principus kino mene</i> – M. G.] suvaidino partija. Ji principingai kritikavo visokias antirealistines sroves, kantriai aiškino partijos politiką, ragindama kino darbuotojus dorai ir atsidasusiai tarnauti liaudžiai, padėti jai dirbti ir gyventi (Vėsulys, 1961, p. 25).

piliečio kūrimu. Sampratos atspindžiai analizuotuose šaltiniuose pateikiami 3 lentelėje. Šios sampratos požiūriu svarbūs trys aspektai: a) valstybinis, programinis supratimas apie kino (vėliau ir televizijos) reikšmę socialistiškai auklėjant bei politiškai informuojant visuomenę, b) humanistinis (sovietiniu supratimu) tarybinės kinematografijos turinys ir jos orientacija į gėrio ir grožio, suderinto su tarybiniu patriotizmu, kolektyviškumu, internacionalizmu, pertekimas ir c) Komunistų partijos (konkrečiai) ir valstybinio aparato (bendrai) vaidmuo planuojant ir kontroliuojant kinematografijos turinį ir formas.

Pirmasis aspektas šaltiniuose pasireiškia privalomuoju pabrėžimu, jog Komunistų partija supranta, kad masinės informavimo priemonės (kitur akcentuojama kinas ir televizija) atlieka esminį vaidmenį formuojant visuomenės socialistinę pasaulėžiūrą, taigi ir numato vis plačiau jas naudoti propagandai. Antrasis aspektas išryškina tarybinės kinematografijos turinį, kuris leidžia ją atskirti nuo buržuazinės kinematografijos orientacijos į primityvias pramogas (Vėsus, 1961) ir susieti su žiūrovo – *išskirtinai kilnios asmenybės* – ugdymu socialistinių vertybių kontekste. Šis siekinys turėjo būti įgyvendintas kino filmus kuriant pagal scenarijus, kuriuose būtų suplanuotas toks siužeto vystymasis, kuris reikiamai paveiktų žiūrovų pasaulėžiūrą. Galiausiai trečiasis aspektas, iš dalies susijęs su pirmuoju, nurodo į kontroliuojamąjį valdžios aparato vaidmenį sekant meninių išraiškos priemonių formata, kuris turėjo būti tiesiogiai susijęs su socialistinių vertybių menine išraiška ir siejamas su socialistinio realizmo stilistikos principais. Beje, socialistinio realizmo stilistika laikyta kaip išskirianti sovietinį kiną

ir prisidedanti prie „jo pasaulinės reikšmės“ kūrimo (Юрчев, 1986).

Kad ir kokį svarbų vaidmenį propagandos procesuose kinui buvo numaćiusi sovietinė sistema, Lietuvoje antireliginei propagandai jis buvo pasitelktas gana vėlai – anot Streikaus (2003, 2004), tik 7-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje, kai šalyje susiformavo galutinė ateistinio visuomenės indoktrinavimo sistema (čia verta prisiminti tai, kad apskritai jau XX a. pradžioje buvo suvokta propagandinė kino reikšmė). Taip pat reikia atkreipti dėmesį į ateistinių filmų formas: vyravo dokumentiniai, kronikų tipo filmai, kurių formatas propagandinį turinį leido inkorporuoti daug atviriau ir paprasčiau; buvo rengiami tokių filmų (sukurtų ne Lietuvoje) festivaliai. Lietuvos kino studija ateistinės tematikos filmus pradėjo kurti po 1960-ųjų, o 1964 m. ji buvo įpareigota kasmet sukurti ne mažiau kaip vieną dviejų dalių dokumentinį kino filmą bei įgarsinti lietuviškai visus Lietuvoje rodomus kitose kino studijose sukurtus kino filmus ateistine tematika (Streikus, 2004, p. 97). Kaip to rezultatas, dienos šviesą išvydo tokie filmai: *Kalakutai* (1961 m.), *Kryžiaus šešėlyje* (1962 m.), *Juodoji procesija* (1963 m.), *Tavo rankose* (1966 m.). Likusią dešimtmečio dalį Lietuvos kino studija nebekūrė kino filmų antireligine tematika (Streikus, 2003, 2004).

Ateistinių filmų kūrimas vėl buvo atnaujintas tik 8-ojo dešimtmečio viduryje; tuo metu buvo sukurti tokie filmai kaip *Vadinasi, dievo nėra* (1976 m.), *Pasigailėk mūsų* (1978 m.), *Vilniaus madona* (1981 m.). Gana nedidelis lietuviškų ateistinių kino filmų skaičius neturėtų klaidinti dėl įsibėgėjusios kinematografijos naudojimo antireliginei propagandai mastų: kaip teigia Streikus (2003), Lietuvos kino studijoje

sukurti filmai sudarė tik labai mažą šalies kino teatruose demonstruotų antireliginio turinio kino filmų dalį. O ir pati Studija patyrė nuolatinį valdžios aparato spaudimą kurti antireliginės tematikos produkciją:

9-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje pasirodė V. Imbraso režisuotas dokumentinis kino filmas „Nekalbėk netiesos“ <...>. Taip pat buvo sukurti du meniniai televizijos filmai: „Devyni nuopuolio ratai“ pagal ateistinės propagandos dažnai eksploatuotą istoriją apie prelatą Konstantiną Olšauską ir „Kunigo naudą velniai gauda“ pagal to paties pavadinimo Žemaitės apsakymą (Streikus, 2003).

Meninių ir dokumentinių (arba kronikinių) kino filmų propagandinis vaidmuo skiriasi. Atsižvelgiant į tai, kad dokumentiniai (kronikiniai) kino filmai operuoja realių įvykių medžiaga bei realiais, neišgalvotais jų duomenimis ir – kas yra būdinga totalitarinei (juodajai) propagandai – manipuliuoja jais, iškreipia ar pateikia tendencingai, norima suformuoti nuomonę yra gana akivaizdi. Būtent todėl jų poveikumas gali būti diskutuotinas – žiūrovas yra pajėgus nujausti netiesą. Su tuo susiję yra visuomenėje gyvi prisiminimai apie tai, kaip žiūrovai į kino seansus susirinkdavo vėluodami, t. y. po to, kai jau buvo pasibaigusi kronikinė *kino žurnalų* dalis. Tačiau propagandiniai pranešimai čia buvo inkorporuojami aiškiai, nerizikingai ir perskaitomai. O štai meniniai filmai, prisidėję prie lietuvių kaip vėlyvųjų Sovietų Sąjungos piliečių tapatybės konstravimo (plačiau taip pat nagrinėta: Grigaliūnas, 2012), buvo „tiltai, vedę lietuvius į bendrąją sovietinę atmintį ir patirtį“ (Putinaitė, 2007, p. 64); filmai rėmėsi tokiomis meninės išraiškos priemonėmis kaip *patrauklus naratyvas* ar *herojų ir simbolių eksploatacija*, kurie leido pritraukti žiūrovo dėmesį ir pateikti jam savitas vaizduojamų

istorijų interpretacijas. Antra vertus, meninės išraiškos priemonės yra susijusios su netiesiogine, menine kalba, o tai *siunčiamai žiniai* propagandiniu požiūriu kelia riziką būti neperskaitytai. Galbūt ši situacija Lietuvos kino studijai kaip tik ir leido laikytis atokiau nuo (antireliginių) propagandinių filmų kūrimo. Apie tai G. Mažeikis rašo:

<...> ryškūs propagandiniai bruožai būdingi pirmiausia filmams, sukurtiems iki filmo *Niekas nenorėjo mirti*. Vėliau kino cenzūra ir propagandinės mokyklos įtaiga pradėjo silpnėti, užleisdama daugiau vietos grynai meniniams motyvams. Tačiau ir juose buvo reikalaujama liaudies bruožų išaukštinimo bei pritariama liaudiško epo kūrimui (Mažeikis, 2010, p. 277).

Ugdomųjų ir propagandinių pranešimų, perteikiamų meninėmis išraiškos priemonėmis, perskaitymas bei tokių priemonių pasirinkimo strategijos suvokimas ir yra didžiausias iššūkis analizuojant sovietmečio meninius kino ir televizijos filmus.

Antireliginės resimbolizacijos struktūros filmuose *Pasigailėk mūsų* ir *Devyni nuopuolio ratai*

Siekiant įveikti sovietmečio kino filmų tyrimams kylančius iššūkius, apie kuriuos buvo kalbama jau šio straipsnio įvade, tokiems tyrimams įgyvendinti yra būtina speciali metodologija. Pavyzdžiui, konstruodama savo tyrimo apie praeities vaizdavimą sovietiniame lietuviškame vaidybiniame filme metodologines prieigas, L. Kaminskaitė-Jančorienė (2008) teigia, kad siekiant teisingai interpretuoti filmą, jos turi būti apibrėžiamos trimis lygmenimis, išskleidžiančiais a) filmo *ideologinį kontekstą*, b) *filmo kūrimo kontekstą* ir c) *patį filmo turinį*. Siekiant perskaityti šio straipsnio idėjai įgyvendinti pasirinktų filmų praneši-

mus religijos atžvilgiu ir identifikuoti specialius religijos reprezentavimo vaizdinius, taikomus šiuose filmuose, šiame darbe iš dalies remiamasi minėtais metodologiniais L. Kaminskaitės-Jančorienės filmų analizės principais bei taikoma speciali analizės metodologija, susieta su įprasta komunikacijos tyrimuose *vaizdinės medžiagos tyrimų* priėgta (žr. žemiau) bei *predispozicijų* analizės teorine terminija (konkrečiai – jau aptartu *resimbolizacijos* terminu ir jo idėja). Tiriamų filmų ideologinis kontekstas straipsnyje buvo identifikuotas specialiuose šaltiniuose aiškinantis dominuojančius antireliginės propagandos turinio elementus, kurie yra išskleisti 2 lentelėje, ir laikoma, jog filmuose perteikiami religiniai vaizdiniai iš esmės turėjo derėti su antireliginės propagandos turiniu ir minėtais religinių vaizdinių asociatyviaisiais elementais. Filmų kūrimo kontekstas – tiek, kiek jis bus reikalingas, – bus komentuojamas pasitelkiant individualius filmų aktorių ir kūrėjų prisiminimus, išsakytus specialioje Lietuvos televizijos laidoje *Kine kaip kine* (nors toks konteksto identifikavimo būdas yra metodologiškai diskutuotinas, straipsnyje jis laikomas pakankamai patikimu kaip nedominuojantis tyrimo metodas, atskleidžiantis kūrėjų asmeninių vertinimų naratyvą; juolab kad yra pasitelkiamas iliustraciniais tikslais).

Galiausiai filmų turinys čia bus analizuojamas *predispozicijų* ir *resimbolizacijos* kontekste, analizės pagrindu laikant filmuose pasakojamas istorijas – naratyvus, kurių nuoseklus perskaitymas leidžia identifikuoti tiriamų vaizdinių simbolines prasmes. Kaip nurodoma metodologinėje literatūroje, naratyvų analizė ilgą laiką buvo siejama ne tik su literatūros, bet ir su filmų studijomis (Hansen et al., 1998). Vis dėlto straipsnio apimtis lemia specialaus

naratyvo perskaitymo būdo – *struktūrinės paradigmos* (siejama su C. Levi-Strausso darbai; Hansen et al., 1998) – pasirinkimą, šiuo atveju atsisakant kitos – *sintagminės* – paradigmos, siejamos su V. Proppu, suteikiamų galimybių dėl to, kad filmų siužetus analizuojant nuosekliai pagal jos principus, analizė išsėtų iki ypač didelės apimties. Atsižvelgiant į tai, kad struktūrinė paradigma orientuojasi į naratyvo struktūros ir jo opozicijų tyrimus, siekiant identifikuoti konkrečius vaizdinius filmuose, ji kaip tik ir yra tinkamiausia. Taip pat turint omenyje pagrindinę šio tyrimo idėją – nusakyti religijos vaizdinių konstravimą jų resimbolizacijos kontekste – struktūrinė paradigma leidžia orientuotis į nuo nuoseklaus siužeto atskirtas, suskaidytas teksto struktūras, kurios atskleidžia užslėptas nagrinėjamų tekstų reikšmes.

*Religijos įvaizdžiai filme Pasigailėk mūsų*⁵. L. Kaminskaitė-Jančorienė (2008), kurdama sovietinės epochos lietuviškų vaidybinių filmų *apie praeitį* klasifikavimo sistemą, šį filmą priskiria *istorinių filmų* grupei, jungiančiai kūrinius, kurių pagrindinis vaizduojamas objektas yra *praeitis*, nors remiantis autorės pasiūlyta sistema atrodo, jog filmą *Pasigailėk mūsų* būtų logiška priskirti ir *istorinės priedangos* grupei – tokį sprendimą suponuoja toliau pateikiama filmo analizė. Taip pat sunku sutikti, kad šiame filme galima fiksuoti „opozicines nuotaikas, priešingas ideologiniam diskursui“ (Kaminskaitė-Jančorienė, 2008, p. 111) – pavyzdžiui, A. Streikus (2003) šį filmą apskritai vadina *antireligi-*

⁵ Meninis filmas, režisierius – Algirdas Araminas; scenarijaus autorius – Vytautas Radaitis. Lietuvos kino studija; išsamesnė faktinė informacija apie filmą – *Lietuvių filmų centro* interneto svetainėje: <http://www.lfc.lt/lt/Page=AMovieList&ID=390&GenreID=454>.

1 pav. Kunigo Jomanto (aktorius D. Mirgorodskis) personažas filme „Pasigailėk mūsų“ (1978 m.). © Lietuvos kino studija

niu ir sieja su ateistine propaganda, taigi mato kaip **papildantį ideologinį diskursą**. L. Kaminskaitės-Jančorienės nuostata apie filmo opozitiškumą, beje, nereta ir kituose svarstymuose apie šį filmą (pvz., visa atsiminimų laidos *Kine kaip kine. Pokalbis su filmu „Pasigailėk mūsų“ kūrybine grupe* (2012) pozicija šio filmo atžvilgiu daugiausia kaip tik ir yra tokia; taip pat tokie yra ir šiandieniai kino apžvalgininkų komentarai⁶), neabejotinai kyla iš netradicinio sovietmečio kinematografijoje *kunigo* kaip personažo (*kunigas kapelionas klasės auklėtojas Jomantas*; aktorius Dmitrijus Mirgorodskis, rus. *Дмитрий Мургородский*) vaidavimo. Filme kunigo Jomanto personažas kuriamas kaip atvirai religingo, dvasingo, tolerantiško, atviro, pakantaus, nekerštingo, netgi tragiško (santykiyje su nacistiniu teroru) dvasininko paveikslas, tampa esminiu šio filmo išskirtiniu ženklų šiandien, tačiau reikia pažymėti, kad tokia jo figūra, manytina, yra susijusi su tarybinio humanizmo prasmėmis bei antifašistine retorika, kurias įkūnija minėtas personažas. Kunigas Jomantas, filme nuosekliai atski-

riamas nuo institucinės religijos praktikų, yra parodomas tiesiog kaip universalios moralės filosofijos, humanizmo, atjautos įsikūnijimas, kuriam – daug svarbiau – yra priešpriešinamas *Bažnyčios politiškumas* (prisiminti 2 lentelę). Būtent tokios prasmės, susijusios ir su atviru bei sovietmečiui ypač būdingu nacistinės Vokietijos veiksmų smerkimu ir universalių humanistinių vertybių atstovavimu, greičiausiai filmo kūrėjams ir leido pereiti cenzūros filtrą ir kurti sovietmečiui netipišką viešąjį kunigo charakterį. 2012 m. kalbėdamas apie šią situaciją, filmo *Pasigailėk mūsų* kostiumų dailininkas Linas Kriščiūnas pabrėžė: kad tokio filmo (su „tokiu šviesiu kunigo portretu“ – A. Stonytė-Budzinauskienė; *Kine kaip kine. Pokalbis su...*, 2012; žr. 1 pav.) scenarijus būtų patvirtintas Maskvoje, buvo būtina diplomatija – viena vertus, dėl paties scenarijaus („Maskoje – vieną užaštrinti, grįžus į Lietuvą – kitą akcentuoti“ – L. Kriščiūnas; *Kine kaip kine. Pokalbis su...*, 2012), kita vertus – dėl aktorių parinkimo. Tai, kad kunigo Jomanto vaidmenį atliko ukrainiečių aktorius Dmitrijus Mirgorodskis, šiandien sutartinai iš dalies ir laikoma tokia diplomatine gudrybe. Linas Kriščiūnas:

Tas kainavo ir nervų, ir pastangų kūrėjams. <...> Araminas įsivaizdavo, kad toks tas ti-

⁶ Pavyzdžiui, Sauliaus Macaičio komentaras apie filmą ten pat, *Lietuvių filmų centro* interneto svetainėje (žr. 5 išnašą).

2 pav. *Religinės simbolikos vaizdavimo būdai filme „Pasigailėk mūsų“ (1978 m.): kalėdaičių laužymas.* © Lietuvos kino studija

pažas galėtų būti – asketiškas. O nelietuviui vaidinti lietuvių kunigą buvo diplomatinis ėjimas toks (*Kine kaip kine. Pokalbis su...*, 2012).

Su tuo sutinka ir aktorius Remigijus Vilkaitis, filme atlikęs *Gusto* vaidmenį, tačiau jis pabrėžia ir tai, kad nelietuvio aktoriaus darbas filme meniniu požiūriu yra sustiprintas sėkmingo garsinio dubliavimo, be kurio D. Mirgorodskio atliktas vaidmuo būtų buvęs kur kas silpnesnis:

Aš taip manau, kad truputį buvo pagudrauta kviečiant pagrindiniam vaidmeniui atlikėją iš Didžiosios Tėvynės. <...> Galvoju, kad jei ne Audriaus Chadaravičiaus įgarsinimas puikus, tas vaidmuo visai kitaip atrodytų (*Kine kaip kine. Pokalbis su...*, 2012).

Nors kunigo personažas filme yra išskirtinai pozityvus (o tai, prisimenant 2 lentelėje išdėstytus sovietinius dvasininkijos vaizdavimo būdus, yra iš tiesų neįprasta), negalima teigti, kad filmo naratyvas yra opozicinis dominuojančiam antireliginiam diskursui. Filmu siužeto vystymosi kryptis bei filme išryškinamų opozicijų, kurios bus analizuojamos toliau, pozityvų kunigo portretą priešpriešina negatyviam Katalikų Bažnyčios vaizdiniai, o tai iš esmės ir atitinka antireliginės propagandos tikslus.

Galima teigti, kad filme formuojamos ideologinės ir siužeto opozicijos galiausiai lemia antireliginį jo pobūdį. Tokios opozicijos gali būti skiriamos į dvi grupes: *mikroopozicijas* ir *makroopozicijas*. Pirmajai grupei priklausytų tokios filme išryškintos priešpriešos: a) ateistai–dvasininkija, b) kun. Jomantas–mokytojas *Gentvainis* (aktorius Gediminas Karka), c) *komjaunuolis Algis* (aktorius Algis Latėnas)–gimnazistai, d) komjaunuolis Algis–kun. Jomantas, e) kun. Jomantas–Katalikų Bažnyčia ir dvasininkija, f) kun. Jomantas–*Algio tėvas Narbutas* (aktorius Henrikas Kurauskas) ir kitos. Antrajai grupei galima priskirti esminę filmo priešpriešą: kun. Jomanto, gimnazisto Algio, mokyklos vadovybės, mokytojų kolektyvo, mokytojo Gentvainio, gimnazistų, bolševizmo ir kt. (*geroji pusė*) **santykį su** Katalikų Bažnyčia, jos dvasininkija bei nacistiniu režimu Lietuvoje (*blogoji pusė*).

Mikroopozicijos filme dažniausiai yra naikinamos ar bent jau mažinamos, o makroopozicijos yra didinamos, kitaip tariant, Katalikų Bažnyčios ir jos dvasininkijos sąjunga su nacistiniu režimu yra išryškinama gimnazistų nelaimės (ištrėmimo) kontekste, dėl ko Bažnyčios vaizdiniai filme lieka sietini su išdavyste ir pataikavimu

3 pav. *Religinės simbolikos vaizdavimo būdai filme „Pasigailėk mūsų“ (1978 m.): šv. Kūčių vakaro žegnonė.* © Lietuvos kino studija

priešiškam režimui (sutampa su 2 lentelėje identifiкуotais vaizdiniais). Mikroopozicijų mažinimo pavyzdžiai: a) komjaunuolis Algis iš pradžių gimnazistų yra sumušamas, dėl to nori mesti gimnaziją, vėliau – jų dangstomas nuo nacių; b) Algis iš pradžių vengia kun. Jomanto, vėliau dėl pastarojo tėviško-broliško elgesio artėja link jo; c) kun. Jomantą Algio tėvas Narbutas, būdamas girtas, pirmiausia išplūsta⁷, beje, siedamas jį su Bažnyčios institucija ir jos sąjunga su naciais, o vėliau, kai kunigas vyrą ištraukia iš policijos, leidžia sūnui apsilankyti kunigo rengiamoje šv. Kūčių vakarienyje⁸; d) mokytojas Gentvainis pirmiausia nepripažįsta kunigo Jomanto, nors pastarasis jį ir užstoja prieš Bažnyčios vyresnybę, o antroje filmo dalyje randa bendrų sąlyčio taškų įvykusioje akistatoje⁹ – pastaroji scena, beje, išryškina kun. Jomanto artumą bolševikinėms politinėms pozicijoms, kurioms jis netiesiogiai priskiria „visus dorus žmones“, ir prieštara-

vimą Bažnyčios pozicijai. Makroopozicijų didinimo pavyzdžiai: a) naciai sumuša Algio tėvą suprant, jog Narbutai priglaudė žydų mergaitę; b) kunigo Jomanto institucionalizuotas santykis su Bažnyčios vyresnybe ir ginčai su ja¹⁰.

Filme gausu religinės simbolikos (*bažnyčios, žegnonės, kalėdaičių laužymas* ir t. t.; žr. 2 ir 3 pav.), kuri yra vaizduojama be jokios ironijos, tiesiogiai, todėl šių dienų akimis žvelgiant – ir neįprastai. Tačiau šioje situacijoje verta atkreipti dėmesį į filmo erdvę – *1942–1943 m. Kaunas, Šančiai*. Filmo kūrimo situacijoje tai *nacistinė Lietuvos okupacija, praeitis, laikas, kai buvo blogai, kai Lietuva dar buvo „neišvaduota“ Raudonosios armijos, kai joje šeiminkavo didžiausias XX a. sovietų priešas – naciai*. Turint omenyje filmo erdvės negatyvumą, antireliginės propagandos požiūriu yra saugu joje rodyti bet kokius religinius simbolius, kuriems tauta jaučia sentimentus. Filme nuolatos demonstruojami religiniai simboliai susipina su visur ant sienų kabančiais nacių pareigūnų portretais, būtent todėl šiais simboliais filmo kūrėjams galima

⁷ Narbuto ir Jomanto pokalbis Narbutų namuose: „Hitleriui batų nesiūsiu! Išveš į Vokietiją? – Vežkit!“ <...> „Adolfui subinę laižot! Visos valdžios jums nuo Dievo, bolševikai – ne nuo Dievo?!“

⁸ Narbuto ir Algio pokalbis prie kalėjimo durų: „O tu nueik, jeigu žmogus kviečia.“

⁹ Kunigo ir mokytojo pokalbis Gentvainio namuose: „Bažnyčia tikisi vokiečių pergalės. O Jūs? – Jų pergalė – mūsų tautos pražūtis, ir tai supranta visi dori žmonės.“

¹⁰ Jomanto pokalbis su aukštesnioju Bažnyčios dvasininku: „Aš nelinkęs kiekvieno nepraktikuojančio jaunuolio vadinti bedieviu“ <...> „Kur yra Gentvainis, visur atsiranda bedievių. – Jį palaiko mokytojai. – Tuo blogiau.“

laisvai disponuoti – negatyvioje erdvėje jie netenka savo tradicinių vertybių ir įgyja antireliginės propagandos suponuotas antivertybes, sąsajas su šia negatyvia erdve. Religija filme yra nuosekliai gretinama su nacistiniu režimu: naciai toleruoja religiją, Bažnyčia palaiko nacių režimą. Tokios sąjungos prasmės, žvelgiant jau už filmo naratyvo ribų, yra sunaikinamos, kai Raudonoji armija (pagal atitinkamą istorijos interpretaciją) sunaikina nacistinės Vokietijos kariuomenę Antrajame pasauliniame kare. Būtent todėl *netikusios praeities*, kuri realybėje buvo įveikta, demonstravimas filme leidžia laisvai disponuoti minėtais religiniais simboliais. Pastebėtina ir tai, kad religinė simbolika filme siejama išskirtinai su Bažnyčios institucija ir dvasininkais, o ne su kunigu Jomantu – tai yra specifinis kontekstas, kuris šiai simbolikai, nors, kaip minėta, demonstruojamai tiesiogiai ir be ironijos, sukuria neigiamą prasminį krūvį. Resimbolicizacijos požiūriu toks vaizdavimas gali būti siejamas su judėjimu nuo pozityvių katalikybės simbolių vertinimų link negatyvaus jų vaizdavimo: religiniai simboliai yra susiję su išdaviškiška, naciams pataikaujančia Bažnyčia, kuri blogoje praityje priima blogus politinius sprendimus. Remiantis lygiai tokiu pat principu filme dominuoja *antibolševikinė retorika*¹¹, kuri iš pirmo žvilgsnio gali būti siejama su pasipriešinimu sovietiniam režimui, tačiau turint omenyje aptartą praeities erdvę, yra tiesiog parodoma kaip blogosios Lietuvos istorijos dalis, sunaikinta atėjus teisingam režimui, taigi antibolševikinė retorika čia iš tiesų reiškia

¹¹ Akivaizdi gimnazistų ir komjaunuolio Algio santykių („Bedievis! Pasirodyk, komsomolce!“); kun. Jomanto ir Bažnyčios vyresnybės pokalbiuose („Čia jums ne Italija, o bolševizmo nusiaubta Lietuva.“ <...> „Bolševizmo banga ritasi Europa, ir jeigu vokiečių karo mašina jos nesustabdys, ji mus nušluos.“)

bolševikinės retorikos teisingumą (resimbolicizacijos principas). Tiesiogiai bolševikinė retorika filme – tradiciškai kovinga (tėvo klausimas sumuštam Algiui: „Gražos davei? Išsigandai?“ ir mokytojo Gentvainio patarimas jam: „Galvos nenulenkt! <...> Ne vien ginklu kovojama!“).

Filme, beje, kunigo Jomanto paveikslas nėra be dėmės. Viena išskirtinių scenų, kurioje Jomantas dėl ryžto stokos neišlaiko žmogiškumo egzamino, yra ta, kurioje gimnazistai atneša jam į namus žydų mergaitę. Jomantas – tiesa, ne pats, o per savo motiną – nepriima mergaitės į namus ir gimnazistai prieglobstį jai randa mokytojo Gentvainio namuose (!). Ši scena filme leidžia išryškinti galutinę religijos kapituliaciją prieš bolševikinį humanizmą: mergaitę iš pradžių saugo bolševikas Narbutas (kuris už globą atsisako gydytojo žydo siūlomo aukso, o vėliau už mergaitės saugojimą nukenčia fiziškai – yra nacių sumušamas), po to – bolševikas Gentvainis, o Bažnyčios tarnas mergaitės nepriima. Panaši nuotaika apskritai vyrauja visame filme: bolševikai yra engiami ir užgauliojami, tačiau moraliniu požiūriu yra teisesni ir tvirtesni už aplinkinius. Netgi gimnazistų iš pradžių engiamą Algį – būtent jį, o ne ką nors kitą – aplanko meilė kaip vaikinio moralinio teismo pasekmė. Resimbolicizacijos požiūriu pačia bendriausia prasme, kaip minėta, tai yra susiję su filme rodomų vertybių opoziciniu perkrovimu: kas praityje turėjo teigiamą prasminį krūvį, dabartyje suvoktina kaip neigiama; kas praityje buvo neigiama, šiandien turi teigiamą prasminį krūvį.

*Dvasininkijos diskreditavimo strategijos filme „Devyni nuopuolio ratai“*¹². Kaip nurodo A. Streikus (2002;

¹² Televizijos filmas, 2 dalys, režisierius – Bronius Talačka; scenarijaus autoriai – Anatolijus Beriozovas, Bronius Talačka. Lietuvos telefilm.

2004), moraliniam kunigų sugedimui parodyti 7-ojo dešimtmečio pradžioje buvo prisiminta ir perdėtai išpūsta istorija su prel. Konstantinu Olšausku, kuris 1929 m. buvo nuteistas už buvusios savo meilužės nužudymą, nors jo kaltė nebuvo neginčijamai įrodyta. 1961 m. pasirodė pagal šią istoriją parengta Jono Kauneckio brošiūra „Prelatas Olšauskas: dokumentinė apybraiža“. Šios apybraižos pagrindu 1984 m. *Lietuvos televizijoje* buvo pastatytas dviejų dalių filmas *Devyni nuopuolio ratai*, kuriame buvo ekranizuotas klasikiniu antireliginės propagandos būdu pristatomo prelato Olšausko (aktorius Remigijus Sabulis) paveikslas, įimančias, sovietinio ateizmo požiūriu, visas neigiamiausias dvasininkijos savybes. Filme šios savybės akcentuojamos per specialų naratyvą ir pagrindinio herojaus vaizdavimo būdą. Atsižvelgiant į tai, kad pagrindinė filmo mintis yra sutelkta į tarpukario Lietuvos kriminalinę istoriją, kurioje už žmogžudystę buvo teisiamas svarbus to meto Bažnyčios dvasininkas, kūrinyje nėra kuriama sudėtinga opozicijų sistema ir jų raidos perspektyvos, o visas dėmesys sutelkiamas į prelato Olšausko paveikslo (tendencingą) kūrimą. Būtent todėl filmo prasmės yra mažiau sudėtingos negu filme *Pasigailėk mūsų* konstruojami įvaizdžiai.

Pirmiausia verta atkreipti dėmesį į tai, kad filmo pagrindinis veiksmas vyksta taip pat *praeityje* – XX a. pradžios ir tarpukario Lietuvoje; kaip jau minėta, tai saugi erdvė disponuoti religiniais simboliais. Nors ši erdvė nėra susijusi su nacistine okupacija, filme ryškinamas kitas idėjinis priešas – buržuazinė Lietuva ir jos Nepriklausomybės siekiai, su kuriais glaudžiai siejamas ir prelatas Olšauskas. Taigi visi religiniai simboliai lygiai taip pat yra rodomi tiesiogiai ir be ironijos. Veiksmo vyksmas

praeityje išryškinamas per jo sugretinimą su „dabartyje“ vykstančia istorija – jaunuolių domėjimusi tarpukario kriminaliniu įvykiu ir medžiagos apie jį paieškomis literatūroje ir realioje aplinkoje. Šioje situacijoje svarbus ir kontekstinis *naratoriaus* balsas, kuris Olšausko istoriją pasakoja ypač negatyviu aspektu (pvz., nuolat sieja jo gyvenimą ir kasdienybę su pasilinksminimais, politika, karjerizmu ir pan.¹³) ir sukuria tas negatyvius istorijos prasmes, kurių nepajėgia sukurti filmo naratyvas ir vaizdinės jo priemonės. Lygiai taip pat kaip filme *Pasigailėk mūsų* kūrinyje gausu antibolševikinės retorikos, kuri analogiškai aiškintina saugia praeities erdve.

Prelato Olšausko istorija pristatoma dviem aspektais: per jo tariamus santykius su meiluže *Stanislava Danilavičiūte-Ustjanauskiene* (aktorė Vaiva Mainelytė) ir per jo visuomeninę bei bažnytinę veiklą: pirmąją istorija yra kuriamas prelato kaip dvasininko moralinio dvideidiškumo paveikslas, antrąją istorija atskleidžiamos jo kaip karjeristo ir garbėtroškos savybės. Meilės istorija filme plėtojama per *nusidėjimo* ir *tragedijos* dominantes: jau jos užuomazga vizualiai siejama su netikėtu Stanislavos prisiglaudimu prie Olšausko šokių vakare, kai pievoje pamatomas *žaltys* (!). O kartu su Stanislavos neštumu išryškėja klebono Olšausko manipuliacinės ir organizacinės savybės – siekdamas apsisaugoti nuo skandalo, jis pažada „viską sutvarkyti“ (šis

¹³ Pavyzdžiui, „<...> sutikdavo kleboną ir aukštuomenės salonuose, dažnai matydavo ir **madingame Palangos kurorte**“; arba „**Ulrichas tada netapo Mindaugu II, kaip ir prelatas Olšauskas – vyskupu**. Lietuvoje valdžią paėmė buržuazija. Tačiau laikui bėgant Olšauskas **vėl pasidaro įtakingas veikėjas. Jis – valdančios krikdemų partijos šulas, Saulės draugijos pirmininkas, žinomas biznieriūs, na, ir mintis apie vyskupo lazda jo neapleidžia.**“

motyvas skirtingose filmo situacijose nu-skamba daug kartų) ir išsiunčia Stanislavą nuo savęs.

Lygia greta su tragiškos meilės istorija yra plėtojama kunigo Olšausko bažnytinės karjeros linija: Bažnyčios vyresnybė, siekdama kurti atsvarą stiprėjančiam bolševizmui, siūlo Olšauskui kurti katalikiškas draugijas („Turim patraukti tikinčiuosius, sukurti katalikišką organizaciją“). Čia Olšauskas parodomas kaip ištikimas Bažnyčios tarnas, antibolševikas ir caro valdžios rėmėjas, vėliau – kaip politikas, siekiantis įtvirtinti Lietuvos nepriklausomybę:

Naujasis Karmelitų klebonas **neliko pasy-vus įvykių stebėtojas ir pilnai pateisino vyskupo viltis.** <...> **Jis – savas žmogus Kauno fabrikantų salonuose, artimai bendrauja su pačiu gubernatoriumi** (*filmo naratorius*);

„Ačiū Aukščiausiam, revoliucinės nuotai-kos Kaune blėsta“ (*Olšausko tostas vakarė-lyje*);

Kunigo Olšausko to meto veiklą aukštai vertino ne tik Bažnyčios vyresnybė: „**Politi-niui požiūriu jis jokių abejonių nekelia. Gali būti panaudotas mūsų tikslams**“ (*filmo naratorius*).

Jo santykiai su Bažnyčios vyresnybe – po-litizuoti: Olšauskas vykdo nurodymus, kad sustiprintų Bažnyčios pozicijas:

Artėjant rinkimams į Dūmą, ir mums, kata-likams, yra proga sustiprinti savo pozicijas. <...> Svarbu, kad mūsų krikščionių-demo-kratų partija Dūmoje turėtų daugiausia at-stovų (*Vyskupo pokalbis su Olšausku*).

Vykdydamas šiuos nurodymus, jis yra pristatomas kaip aktyvus politikas, dėl savo veiklos kylantis bažnytinės karjeros laiptais; trokštantis vyskupo sosto, o savo tikslams pasiekti nevengiantis ir nusikaltimų (pvz., parašų klastojimo), netgi Bažnyčios vy-resnybės laikomas „ne itin pamaldžiu, bet

patikimu“.

Filme akcentuojamas jo politinis gajumas ir gebėjimas persiorientuoti keičiantis valdžiai: kai nepavyksta Lietuvoje įgyvendinti Mindaugo II karaliavimo idėjos, jis prisitaiko prie naujos „buržuazinės“ valdžios ir vėl tampa įtakingas.

Kartu su visuomeniškai ir politiškai aktyvaus veikėjo paveikslu, kuriame pabrėžia-mas Olšausko lojalumas nebolševikinėms santvarkoms (taigi, jo figūrai perkeliamas savaime suprantamas šių santvarkų ideo-loginis pavojingumas), kuriamas ir jo kaip beširdės, bejausmės asmenybės įvaizdis (taigi, priešingas tradiciškai atjaučiančio ir jautraus dvasininko sampratai). Pastarasis įvaizdis daugiausia siejamas su Olšausko laikysena Stanislavos Ustjanauskienės atžvilgiu ir jos asmenine gyvenimo tragedija bei jo santykiais su aplinkiniais žmonėmis: prelatas draudžia Stanislavai atskleisti tiesą iš jų ryšio gimusiam sūnui Kociui, negana to – vėliau šį sūnų pradangina išsivežęs į JAV, kontroliuoja moters gyvenimą taip, kad ši laikytųsi atokiau nuo jo, savo *brolio Povilo* (aktorius Valentinas Masalskis) mirties akivaizdoje manipulytyviai siekia užvaldyti pastarojo turtą, galiausiai filme yra pristatomas ir kaip mergišius, suviliojęs ne vien Stanislavą (apkalbos Olšausko atžvilgiu: „Buvo sesuo Kazimiera, dabar ši...“), ir kaip kenčiantiems abejingas kunigas (scena su luošiu prie bažnyčios, pro kurį Olšauskas praeina abejingai). Šį įvaizdį kaip galutinę jo detalę papildo iš Olšausko lūpų prasiveržęs grasinimas Stanislavai „Aš tave užmušiu!“ , kai ši atsisako atiduoti brolio Povilo parengtą dokumentą dėl jo dvaro perėjimo Olšausko nuosavybėn (suprask – dėl turto gali padaryti bet ką); tokia įvaizdžio detalė galutinai atskiria Olšausko kaip dvasininko vertybinį portretą nuo galimos tradicinės kunigo vertybinės sampratos ir sufleruoja,

4 pav. *Tipinis prel. K. Olšausko vaizdavimas filme „Devyni nuopuolio ratai“ (1984 m.): rūstus veidas ir moterų draugija.* © Lietuvos telefilmas

kad katalikų kunigas, turintis sleisti gėrį, iš tiesų neša mirtį. Su tokia ideja per visą filmą yra siejamos ir vaizdinės Olšausko reprezentacijos (žr. 4 pav.): kunigas nuolat rodomas paniures, surauktais antakiais, atstumiantis, piktas, kažką slepiantis žmogus.

Nors realybėje tarpukaryje įvykusi kriminalinė istorija dėl Stanislavos Ustjanuskienės mirties nebuvo neginčijamai priskirta prel. Olšausko kaltei, filme jo įvykdytu nusikaltimu iš esmės neleidžiama suabejoti. Kaip ir jo kalte neleidžia abejoti jo elgesys po Stanislavos mirties: prelatas stengiasi apsaugoti save, bandydamas iš velionės dukters išgauti motinos asmeninę korespondenciją. Teisme, kuris galiausiai įvyksta, Olšauskas tvirtai neigia savo kalte, tačiau filme rodomas jo elgesys kalėjimo kameroje (*blaškymasis po ją, Stanislavos vaidenimasis, degantis kryžius, Olšausko kritimas kryžiumi ant grindų* ir t. t.) sufleruoja apie asmeninę sąžinės graužatį. Simboliškas šioje situacijoje ir Bažnyčios dvasininkų, kurie spaudžia Stanislavos dukterį atsisakyti kaltinimų, vaidmuo (Bažnyčios dvasininkas – dukteriai: „Olšausko nuteisimas bus smūgis Bažnyčiai, **bus pasityčiota iš jos tarnų! Grįžkite Bažnyčion, pakelkite akis į Dievą, ir Jis jus apšvies.**“). Olšausko kaip garbės ir titulų

trokštančio „aukšto Bažnyčios dignitoriaus“ įvaizdis galutinai įtvirtinamas jam atmetus dvasininkų pasiūlymą būti ištrauktam iš kalėjimo kameros su sąlyga, jei prelatas atsisakys „visų beneficijų ir liks paprastu kunigu“ (į tai Olšauskas šūksniu atsako „Niekada! Niekada!“ Šioje situacijoje simboliškai nuskamba jį lankiusio dvasininko palinkėjimas „**Teapšviečia** jus Dievas“). Ši scena, regis, yra analogiška scenai, kurioje Olšauskas pagrasina žmogžudyste: pirmoji įtvirtina jo kaip bejausmės asmenybės įvaizdį, o pastaroji galutinai įrodo jo karjerizmą.

Taigi, resimbolizacijos principai religinių simbolių atžvilgiu filme *Devyni nuopuolio ratai* yra įgyvendinami nuosekliai neigiant tradicinę kunigijos ir Bažnyčios vertybių sampratą, susijusią su pačios katalikybės vertybėmis, ir kuriant priešingą jai minėtų simbolių įvaizdį, nurodantį religinės simbolikos sąsajas su nekvestionuotais sovietų režimo priešais, tamsiausiomis žmogiškosiomis ydomis ir tariamą Bažnyčios politinės įtakos siekimą.

Išvados

Antireliginė sovietmečio propaganda Lietuvoje, teigdama ateistines vertybes ir neigdama religinės pasaulėžiūros pa-

grįstumą, pastarąjį savo siekį įgyvendino dekonstruodama egzistuojančius pačios religijos (Lietuvos atveju – katalikybės), religinių institucijų (Katalikų Bažnyčios) ir jų dvasininkų įvaizdžius, siedama juos su „buržuazine“ Lietuvos praeitimi bei eksploatuodama marksistines engiamųjų visuomenės klasių vizijas, kurias projektuojant kolektyvinėje tautos atmintyje buvo kuriamas religijos ir visuomeninės lietuvių „traumos“, patirtos ikibolševikiniu laikotarpiu, priešastingumo mitas. Šioje situacijoje religinių institucijų ir dvasininkijos juodinimo strategija buvo bent iš dalies perspektyvesnė dėl pasitelkiamo gaudų mechanizmo ir menko conceptualumo, galimybės panaudoti universalų propagandos ginklą – *bendro priešų paieškas*. Religijos kaip pasaulėžiūros sistemos kritika reikalavo conceptualaus darbo ir tokios pat viešosios komunikacijos, kuri masinės propagandos požiūriu nėra palanki.

Kolektyvinių visuomenės predispozicijų bei komunikacinio darbo su jomis – resimbolicizacijos – požiūriu, egzistuojančių religinės simbolikos įvaizdžių dekonstravimas ir naujų įvaizdžių, silpninančių religijos pozicijas visuomenėje, kūrimas iš esmės buvo susijęs su a) religinio pažinimo iliuziškumo įrodinėjimu, b) dvasininkijos personaliniu ir kolektyviniu diskreditavimu bei žmogiškųjų ydų, moralinio sugedimo priskyrimu jai ir c) Katalikų Bažnyčios politinių ambicijų, sąsajų su valstybės valdymu „demaskavimu“. Šioje situacijoje bet kokios dvasininkų ir Bažnyčios sąsajos su *universaliais sovietmečio praeities priešais* – buržuazija, nacistine ir kaizerine Vokietija, nepriklausomos Lietuvos valdininkais, imperialistiniu pasauliu, Vatikanu bei jiems būdingais reiškiniams – antibolševikine, patriotine retorika, su tuo susijusiais

simboliais ir t. t. – savaime buvo laikytinos diskredituojančiomis, religijos žalingumą įrodančiomis sąlygomis.

Sovietmečio Lietuvos filmų kūrėjai, patyrę institucinį spaudimą kurti antireliginius kino filmus ir tokiu būdu prisidėti prie vienos svarbiausių to meto masinės komunikacijos priemonių naudojimo antireliginei propagandai, ypač reikšmingo išitraukimo į viešuosius religijos neigimo procesus išvengė, tačiau kurdami filmus, kuriuose buvo vaizduojama religinė simbolika, turėjo paklusti ideologinio diskurso keliamoms sąlygoms dėl jos reprezentavimo. Todėl to meto filmai, susiję su religijos reprezentavimu, šiandien kone be išimties bus vadinami antireliginiais. Straipsnyje analizuotuose filmuose religijos įvaizdžiai nuosekliai atitiko antireliginės propagandos suponuojamus įvaizdžius; ideologijos apibrėžtas viešojo kalbėjimo būdas religine tematika lėmė ir šių įvaizdžių konstravimo principus. Išskirtiniais juos darė kinematografijoje, kaip ir kituose menuose, neatsiejamoms *meninės išraiškos priemonės*, pavyzdžiui, specialaus filmų naratyvo konstravimas. Būtent nuo šių priemonių priklausomas netiesioginis kalbėjimas gali sudaryti išpūdį, kad religijos vaizdavimo būdai tokiuose filmuose yra kuo nors kitokie, nei juos apibrėžia dominuojanti ideologija. Tačiau atlikus tokių naratyvų analizę darosi akivaizdu, kad religinės simbolikos vaizdavimas iš esmės visiškai atitiko antireliginės propagandos užprogramuotus kalbėjimo būdus. Religinės simbolikos tiesioginis, neironiškas demonstravimas ekranuose buvo įmanomas tik kuriant akivaizdžiai negatyvų naratyvo kontekstą, pavyzdžiui, išnaudojant negatyviosios ikibolševikinės praeities erdvės simboliką.

Tačiau toliau aktualu tokias išvalgas diskutuoti sociologiniu požiūriu, siekiant

išsiaiškinti, kaip visuomenė (šiuo atveju – žiūrovai) suvokė religinių simbolių vaizdinius audiovizualinių medijų kultūroje. Ar meninės išraiškos priemonės, naudojamos, pavyzdžiui, kino filmuose, žiūrovus veikė klaidinamai ir lėmė galimą stebėjimąsi dėl

„kitokio nei įprasta“ religinių vaizdinių reprezentavimo? Ar vis dėlto tokios priemonės nemaskavo antireliginio šių vaizdinių naudojimo pranešimo ir auditorija tiksliai identifikavo sovietmečio propagandos apibrėžtas religijos sampratas?

LITERATŪRA

ALIŠAUSKIENĖ, Milda; SAMUILOVA, Ina (2011). Modernizacija ir religija sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas*, nr. 2 (3), p. 67–81.

ALTSHULER, Mordechai (2012). *Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941–1964*. UPNE.

ALVAREZ, Michael; BREHM, John (2002). *Hard Choices, Easy Answers: Values, Information, and American Public Opinion*. Princeton University Press.

ANDERSON, John. (1994). *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States*. Cambridge University Press.

COATES, Paul (2003). *Cinema, Religion, and the Romantic Legacy*. Ashgate Publishing.

DOWNS, Roger; STEA, David (2005). Cognitive Maps and Spatial Behavior: Process and Products In: DOWNS, Roger; STEA, David, eds. *Image & Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior*. Transaction Publishers, p. 8–26.

GADDY, Beverly (2003). Faith, Tolerance, and Civil Society. In: McCONKEY, Dale; LAWLER, Peter, eds. *Faith, Morality, and Civil Society*. Lexington Books, p. 159–196.

GILLESPIE, David. (2005). *Early Soviet Cinema: Innovation, Ideology and Propaganda*. Wallflower Press.

GRIGALIŪNAS, Modestas (2012). *Tinklinis silpnasis visuomenės įtikinėjimas ir savanorystės populiarinimas Lietuvoje 2011 m.*: Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija (06H), Vilnius: Vilniaus universitetas.

HANSEN, Anders; COTTLE, Simon; NEGRINE, Ralph; NEWBOLD, Chris (1998). *Mass Communication Research Methods*. London: McMillan Press.

KAMINSKAITĖ-JANČORIENĖ, Lina (2008). „Brežnevinio sąstingio“ praeities deformacijos lietuviškuose kino ir televizijos vaidybinuose filmuose (1968–1980 metai). *Lietuvos istorijos studijos*, nr. 22, p. 104–116.

KENNEDY, Ann-Marie (2009). *Keep Sunday Free. Social Engineering Through Shop Trading Hours in New Zealand*: PhD Thesis. New Zealand: Auckland University of Technology.

LAWTON, Anna (2007). *Before the Fall: Soviet Cinema in the Gorbachev Years*. New Academia Publishing.

MAŽEIKIS, Gintautas (2010). *Propaganda ir simbolinis mąstymas*. Kaunas: VDU leidykla.

McGREGOR, Alexander (2007). *The Shaping of Popular Consent: A Comparative Study of the Soviet Union and the United States, 1929–1941*. Cambria Press.

MILLER, Jamie. (2010). *Soviet Cinema: Politics and Persuasion Under Stalin*. I. B. Tauris.

PERLOFF, Richard (2010). *The dynamics of persuasion. Communication and attitudes in the 21st century*. New York: Routledge.

PODGÓRECKI, Adam (1996). Sociotechnics: basic concepts and issues. In: PODGÓRECKI, Adam; ALEXANDER, Jon; SHIELDS, Rob, eds. *Social engineering*. McGill-Queen's Press, p. 23–58.

POPERIS, Karlas Raimundas (1992). *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis.

POPPER, Karl Raimund (1998). *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai.

PUTINAITĖ, Nerija (2007). *Nenutrūkusi styga. Prisitakymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.

Religious Policy in the Soviet Union (2005). RAMET, Sabrina Petra, ed. Cambridge University Press.

ROSE, Gillian (2001). *Visual Methodologies*. London: SAGE Publications.

SHLAPENTOKH, Dmitry; and SHLAPENTOKH, Vladimir (1993). *Soviet Cinematography, 1918–1991: Ideological Conflict and Social Reality*. Aldine Transaction.

STARR, Hale; McCORMICK, Mark (2001). *Jury Selection*. Aspen Publishers Online.

STREIKUS, Arūnas (2002). *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*. Vil-

nus: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

STREIKUS, Arūnas (2003). Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m. *Genocidas ir rezistencija*, nr. 1, p. 7–21.

STREIKUS, Arūnas (2004). Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 14, p. 88–99.

STREIKUS, Arūnas (2009). Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940–1990 metais: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 23, p. 111–126.

TAYLOR, Richard. (2006). *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*. I. B. Tauris.

The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia (1995). BOURDEAUX Michael, ed. M. E. Sharpe.

The Red Screen: Politics, Society, Art in Soviet Cinema (2003). LAWTON, Anna, editor. Taylor & Francis.

ZALLER, John (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge University Press.

ŠALTINIAI

Devyni nuopuolio ratai (1984). Televizijos filmas, 2 dalys, režisierius – Bronius Talačka; scenari-

jaus autoriai – Anatolijus Beriozovas, Bronius Talačka. Lietuvos telefilm.

Kine kaip kine. Pokalbis su filmu „Pasigailėk mūsų“ kūrybine grupe (2012). Laida apie kiną. Vėdėja – Aistė Stonytė-Budzinauskienė. Lietuvos televizija.

Pasigailėk mūsų (1978). Meninis filmas, režisierius – Algirdas Araminas; scenarijaus autorius – Vytautas Radaitis. Lietuvos kino studija.

***

ANIČAS, Jonas (1979). *Socialistinė valstybė ir religiniai kultai*. Vilnius: Mintis.

JATKONIS, Gintaras (1982). *Ateizmo samprata*. Vilnius: Mintis.

JERMALAVIČIUS, Juozas (1977). *Ateistinis auklėjimas Tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Mintis.

TIDIKIENĖ, Zoja (1989). *Televizija ir kinas moksleivių auklėjime*. Kaunas: Šviesa.

VĖSULAS, Algirdas (1961). *Apie tarybinę kinematografiją*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

ЮПЕНЕВ, Ростислав (1986). *Новаторство советского киноискусства*. Москва: Просвещение.

PRINCIPLES OF THE RELIGIOUS IMAGES' CONSTRUCTION IN THE CINEMA AND TELEVISION FEATURE MOVIES OF SOVIET LITHUANIA: THE ASPECT OF PREDISPOSITIONS

Modestas Grigaliūnas

S u m m a r y

The principles of religious images construction in the cinema and television feature antireligious movies of soviet Lithuania are analyzed in the article in the context of the antireligious indoctrination of the society. By analyzing two movies created in Lithuania in the 1970s–1980s – *Pasigailėk mūsų* (1978) and *Devyni nuopuolio ratai* (1984) – it is argued that the images of the religion (Catholicism), its symbols, Catholic

priesthood, etc. have been based on a special development of a movie plot and the narrative of a story, on the special space of such story, and other means of artistic expression. The identification of such principles is matched with the theoretical aspects of the predispositions' analysis. Such an analytical tool allows to discuss the “religious” images by the antireligious soviet propaganda in respect to the resymbolization process.